

(кәп)2
Л18

Кәп. - 1429 - 0

Лайпанланы
Рәшид

Джолоучулукъда

Контрольный экземпляр

**Лайпанланы
Рашид**

Джолоучулукъда

**СТАВРОПОЛЬ КИТАБ БАСМАНЫ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЕЛЮМЮ
ЧЕРКЕССК — 1972**

ХАЛКЪНЫ СЮЙМЕКЛИГИ

Ленин... Къалай уллу суймеклик бла айтадыла адам-ла бу багъалы атны. Тышындан кычырыб айтмагъанлыкъга, джюрегинде таза суймекликни джюрютген миллионла тюмюдюле бюгюнлюкде бютеу къралда джашауну тюрсюнюне суйюм, берекет, нюр салыб баргъанла. Ленин юретген джол тюмюдю кѣб миллетли совет юйюрню бюгюннгю насыблы джашаугъа келтирген!

Мени эсимден чырт кетмейди Москвада В. И. Ленинни Ара музейине адамланы, джюреклери тебиб, къалай багъалатыб киргенлери, аланы музейни залларында багъалы Ильични ишинден, революцион кюрешинден, джашауундан хапар айтхан экспонатлагъа тылпыуларын тыйыб къалай къарагъанлары.

Суймеклик къуру ары киргенлени джюреклеринде тюлдю, саулай музейни ичиндеги затлада да барды ол суймеклик.

Ма залланы бири. Мында Владимир Ильичге тюрлю-тюрлю миллетлени уланлары, кызылары, сабийле, уллула ийген саугъала бардыла: узакъ, сууукъ Северни халкълары ийген джылы унтала, юсюне чемер къолла фахмулу суратла салгъан морж тиш; узбек тиширула сокъгъан кюйюз, халат; Кузнецкени темир эритиучюлери ийген саугъа; ичинде тамаша суратлары болгъач

сейирлик чарала,... саугъаланы барын да айтыб бошар-
гъа къолдан къайдан келсин! Къысхасы—этеклери кенг-
нге джайылгъан уллу Ата джуртубузну кѣб тилде сѣлеш-
ген къарнаш халкъларыны В. И. Ленинге чексиз сюй-
мекликлерин танытхан белгиледиле ала.

Письмола уа... сабийледен, уллуладан да, ишчиле-
ден, эллиледен, да, къуллукъчуладан, солдатладан да.
Хар барындан адам улугъа насыб туудургъан сыйлы
адамгъа мардасыз уллу сюймекликни джылыуу урады.

Ленин... Бу атны дунияны къайсы къралында да тюз
иннетли адамла, бютеу насыбха термилген адамла бю-
сюреу бла, сый бла айтадыла. Ол ат бла байламлыды
адам улуну джашау насыбы, аны ючюндю аны алай
сюйюмлю, багъалы болгъаны. Насыб болгъан джерде
ѣмюрлеге джашарыкъды багъалы Ильични аты. Не юч-
юн десенг, насыб бла Ленин бирдиле.

САБИЙЛЕГЕ АТА КЪАЙГЪЫРУУ

Москва. Къызгыл площадь. Ленинни Мавзолейи.

Джылны къайсы заманында, кюнню не кѣзююнде
келсенг да, былайгъа адам басыныб тургъанын кѣрлюк-
се. Сыйдам джылтырауукъ мермер ташдан ишленген
мавзолейини босагъасыны эки джанында тенг суюкли су-
бай аскерчи джашла къолларында шоклары бла, сир
къатыб Хурмет къарауулда суюледиле.

Хар сагъат сайын Спасск къаланы уллу сагъатыны
къонгурау тауушу эштиledi — санлары бирча къымыл-
датыб, аякълары бирден кесгин къагъа, юч джаш
ауушдурады...

Алайды кюнню, ийыккыны, айны, онла бла джылланы ичинде хар сагъат сайын. Хурметли къарауул Владимир Ильич Ленинни кешенесин сакълайды.

Озадыла джылла — джашла къарт боладыла, сабийле ёсюб джетедиле, Хурмет къарауулгъа аталаны орнуна балала сюеледиле. Заман барады, алай а дуняда биринчи пролетар къралны башчысына, Коммунист партияны къурагъан В. И. Ленинге халккыны суймеклиги аз болмайды.

Ким болур гитчелигинден огъуна, Москвада Ленинни Мавзолейине барыб, багъалы Ильични бет тюрсюню кёрюрге кюсемеген?

Бир кере кёрсенг а, дагъыда, дагъыда келлигинг, кёрлюгюнг келеди, аллай адамды Владимир Ильич Ленин.

Кёб сагъыш, кёб оюм этесе, къобан сууча, кешенеге тохтаусуз кириб баргъан адамланы кёрсенг.

Былайгъа келген В. И. Ленинни музейине кириб, аны джашау джолу бла ишинден хапарлы болургъа излери не не сёз. Къызыл площаддан Революцияны площадына чыгъыб бара, тюз мюйюшдеди музей.

Киргенинг сайын В. И. Ленинни багъалы шартларындан бир джангы затны таныйса, бир джангы хапар билесе, алай а аны барын да къайдан айтыб бошагъын...

Залланы бирине джетсенг, тохтаб, сейирсениб къарайса хар неге. Башха заллада хатерсиз джашаудан, класс кюрешден хапар айтхан затла бардыла, мында уа — сабийле В. И. Ленинге джазгъан письмола, сабийле саугъагъа ийген тюрлю-тюрлю затчыкъла эмда Владимир Ильич къол салгъан декретле, письмола, телеграммала: уллу кърал ишлени кёблюгюне да къарамай, пролетар къралны башчысы В. И. Ленин сабийлени къалай бек суйгенине, алагъа заман таба билге-

нине, атача къайгъыра билгенине шагъатлыкъ этедиле ала.

...Граждан къазауатны кыйын джыллары.

Джарлылыкъны болдурмазгъа, ачлыкъгъа, ауруулагъа къаршчы аслам кюреширге онг бермей эдиле тышхы эмда ичги джаула: нени да артха салыб, Совет кърал ючюн къазауат этмесек, болмай эди.

Джакъсыз-ышыкъсыз кългъан ёксюз сабийлени ёсдюрюге оноу этерге керек эди. Владимир Ильич анга да табханды заман. Ма ол аталыкъ къайгъырыулары танытхан талай декрет — талай оноу.

1919 джыл февралны 4-де «Сабийлени Къоруулауну Советин къурауну юсюнден Декретге» къол салыннганды. Декрет бла къралгъан Советни председатели окъууну хакъындан Халкъ Комиссар болгъанды, анга дагъыда Халкъ Комиссариатдан келечиле къошулгъандыла: Социал баджарыуну, Саулукъ сакълауну, Азыкъ бла Урунууну Комиссарлары. Уллу эркинлик берилгенди аны кесине да, баш борчу уа сабийлени юслерине-башларына къарау, саулукъларын сакълау, ариу ёсдюрюу, адамгъа къошуу болгъанды.

Кыйын джыллада, аталары-аналары сау болгъанлыкъгъа, фабрикала бла заводлада ишлегенлени сабийлерине да берилгенди болушлукъ.

1919 джыл мартны 17-де «Сабийлеге хакъсыз ашатыуну юсюнден Декрет» чыкъгъанды.

Фабрикала бла заводлада ишлегенлеге болушур муратда, сабийлени саулукъларын сакълар ючюн, 14 джылгъа дери сабийлеге хакъсыз ашарыкъ берирге, деб бегитгенди ол документ

Ол бош сёз тюлдю. Этилген оноу джанлаусуз толур ючюн, азыкъ джюрютген бютеу организациялагъа «эм

алгы бурун азыкны сабийлеге джиберирге», башхала-
гъа уа — андан сора, деб борч салыннганды.

В. И. Ленинге аллай сагъышла этдирген, аны ты-
нгысыз этген сабийлеге уллу суймеклиги эди .

Сёз ючюн, ма Симферопольгъа Наркомпрод Вульф-
соннга Владимир Ильич Ленин 1919 джыл июнну 20-да
ийген телеграмма. Ол телеграммада, Кърымда солуу юй-
леге аталыб тургъан кёгет консервала бла бышлакъны
север районланы инджилген сабийлерине къысха джи-
бер, деб билдиреди Владимир Ильич.

«РСФСР-де абадан эмда гитчерек сабийлени сау-
лукъларын сакълауну юсюнден Джорукъ» 1921 джыл
сентябрны 15-де басмаланнганды.

Владимир Ильич Ленин къол салыб чыкыгъан оноу
кёбдю дагъыда, аланы хар биринде вождну къайгы-
рыуу, аны уллу адамлыгы таныладыла.

Коммунист партияны башчысы Владимир Ильич Ле-
нин ёсюб келген тёлуге коммунизмни къуарыкъ, анда
джашарыкъ джангы адамлагъа къарагъанча къарагъан-
ды. Аланы иги халиге юренниклерин, билимли, адебли
боллукъларын суйгенди, джашауларына атача къай-
гыыргъанды.

Сабий джюрек дженгил айырады кимни джумушакъ
къарагъанын, кимни бек къайгыыргъанын. Аны ючюн
болур, сохтала, сабийле — къыз, джаш сабийле
да — Владимир Ильичге джылы сёзлю письмола
джазгъандыла. Письмолада «Ленин акка» юретгенча
окъурукъларына, ишлериклерине, джашарыкъларына
ийнандыргъандыла.

Залдан чыгыб кетеринг келмей, бир-эки туракълай-
са, тегерекге дагъыда, дагъыда къарайса.

Ма къабыргъада — «Бизни насыблы сабийлигибиз
ючюн сау бол, туугъан Джуртубуз!» деген стенд. Анда

джангы школланы, библиотекаланы, сабий садланы, пионер юйле бла пионер лагерлени юсюнден айтылады.

Къауум-къауум болуб, сохтала келедиле залгъа, ала тохтаб къарайдыла, кете туруб а В. И. Ленинни осиятларын толтурургъа хар бири ичинден ант этеди. Ильични окъуучулагъа, джаш тѣлюге этген баш осияты уа — «Окъуу, окъуу эмда окъуу».

Быйылгъы окъуу джыл историялы джылды: 50 джыл болады, джарлыса, башха миллетлисе, башха тилде сѣлешесе деб, кишиге тыйгъыч болмай, совет сабийле школгъа джюриуб, насыбдан тенг юлюш алыб джашагъанлы. Ол тенгликни, ол насыбны берген Ильичди.

Школлада юйде да сабийлеге, окъуучулагъа Владимир Ильични юсюнден аслам хапар айтылсын, кѣб окъулсун, Владимир Ильич Ленин сабийле билимли, адебли, ышангылы адамла болурларын излегенди да, ол излем ажимсыз толсун.

ИЛЬИЧНИ ЮЛГЮСЮ БЛА

Алан, неде кѣресе насыбны? Джашауну магъанасын не иште табаса? Къаллай кыблама бла белгилейсе атламынгы, джолунгу? Кимни тутаса кесинге юлгюге, ким бла сорушаса кыйын кюнде? Сен мен да коммунистлебиз, кимге да белгили затланы магъанасын айырыр ючюн, тюз ангылар ючюн, анга терен къарайбыз, ойлашыб, акъыл базманнга салыб кѣребиз. Экибизге да Ата джурт, Партия, Ленин деген сѣзле мардасыз багъалыдыла, сыйлыдыла. Мавзолей а...

...Эртденги джети сагъатда автобуса джолгъа чыкъдыла. Кёб турмай, столицы орамларындан чыгыб, шахардан тышына элтген джолгъа тюшдюк.

Элле, суучукъла, чегетчикле артда къаладыла. Автобус бирча барыб тургъандан, чайкъалгъаны заты болмай,— алай ариуду джол — хар не, биз орнубузда тургъанлай, джюзюб, къатыбыз бла озуб баргъанча кёрюнеди. Джолоучула ушакъ этедиле бир-бирлери бла: кими литератураны, кими философияны, кими да ракето строениени юсюнден...

Ма бары да шум болдула, ышаргъан, кюлген джокъду: автобуса чоюн бурууланы аллына келиб тохтагъандыла. Хар кимни бетинде — шошлукъ, сагъыш, Тюшдюк. Аллыбыздагъы эшикле кеслери ачылдыла.

Къалай да болсун, мында бир башхады шошлукъ: хар таууш, хар шыкъырт бир бек эштиледн. Онла бла джылла болгъан мийик тереклени бутакъларына кюнуб, къанатлыла таууш этедиле, бир-бири бла ушакъ этгенча, эски уяларына джарашадыла. Адамла уа...

Бек кёбдю адам. Аууздан артыкъ сёз тюшюрмей, джюреклеге багъалы джерге ётебиз. Кёзлеге къарасанг, хар нени эсге алыргъа, эшитирге джутланганча бир ышан барды.

Биринчи атламланы этгенлей, джюрек тебиб урады. Ма, асфальтны джаны бла... юсюне сары къум себилген джолчукъ, къалакъчыкъда — мыдах сёзле: «Бу джолчукъ бла В. И. Ленинни ёлюгю болгъан гробну ахыр джолгъа элтгендиле».

...«Башла ийилдиле, энтда ийигиз энишге...» Сыртла мыдахдан, бушуудан муккур болуб бюгюлгендиле, бутланы кьоргъашын басханча, ауурдула атламла. Кьолла сал агъачха аз джетгенча, гроб ачы бушууну толкъунларында джюзюб баргъанча кёрюнеди къарагъаннга...

Скульптура бѣлекни аллында тылпыуунгу тыйыб тох-тайса. Х. Меркулов салгъанды «Вождну асырау» деген бу мыдах эскертмени. Къалай терен сезе билгенди ол миллионланы джюрек ачыуларын! Ол бушууну джангыдан чекмей болурмуса? Джыйылгъанланы къоллары, кеслери аллына кѣлтюрюлюб, башладан бѣркленн аладыла. Бу таш скульптура болмай, сау адамла Ильични алыб баргъанча боласа, созулуб, багъалы вождну тюрсюнуне къарарынг келеди...

Алайдан узакъ бармай эки юй барды, бири уллу ариу юй, бири гитчерекчик. Ол юйледе ѳтгенди Ильични ахыр джыллары, ол юйледе ауушхандыла аны къарнашы Дмитрий бла бир эгечи. Тар басхычла бла чыгъыб, гитче комнатчыкыгъа киресе, Джашау бла ѳлюмню ортасындан кѣпюр алыныб къалгъанча болады: мында сау Ильич джазмаларыны бетинден бизни бла сѣлешеди, суратладан, портретледен бетибизге аны суююмлю кѣзлери къарайдыла.

Биринчи кере бери В. И. Ленин 1918 джыл джаралы болуб келгенди.

Ауругъанына, къарыусузлугъуна да къарамай, аны ѳтген ишини кѣблугуне сейирсинесе. Ол джыллада Советлени VIII съездинде, партияны X съездинде сѣлешгенди, «Пролетар революция бла ренегат Каутский» деген китабын джазгъанды. Горки элни джамагъаты бла тубешгенди...

Хар неге бирча къайгыра, эс бѣле билгенди ол. Ма бир мисал. Кеси къыйын ауруб тургъанлай, академик И. П. Павловгъа джан аурутады. «Бир тукъум бир затдан да инджилмесин, ишин джарсытмай бардырыгъа толу мадар къуралсын»,—деб букорады Со-внаркомну председатели. Кеси уа...

Кесине уа хатерсиз, къаты болгъанды: къатында уллу джарыкъ юй болгъанлыкъгъа, отунну аяулу этер ючюн, эски заманда губернантикала тургъан тар мекамчыкъда бир комнатчыкъда джашагъанды.

Арадан юч джыл ётюб, саулугъу бек аманнга кетиб, бери къайтханында, гитче юйчукде башха адамла гурадыла дегенлеринде, алай унагъанды маджал юйде джашаргъа. Бу юйде ётгендиле аны ахыр кюнлери да, анда хазырланнганды В. И. Ленин партияны X съездине, Коминтерни III конгрессине.

Тыш комнатда Эриксон маркалы эски телефон тагъылыб турады. Ол вождну бютеу къралны джашауу бла байламлы этиб тургъан джюрек тамыр болгъанды. 200-ден аслам буйрукъ, оноу этгенди, статьялары, заметкаларын джаздыргъанды аны бла Ильич.

Ленинни комнатасында хар зат орнундан ауушмай турады. Столда—китабла, (Халкъ Комиссарланы Советини бланкалары, мерекеб орунга перосу бла таяныб тургъан ручка, шышачыкъда акъ джелим...хар не да Ильич стол джанында олтургъанчады. Джангыз къабыргъада тагъылыб тургъан календарды эсге хатерсиз тюшюрюб тургъан ёлюмню—1924 джыл, январны 21. Календарны къагъытларын Ильич кеси джыртыучу болгъанды, ол кюн а къалгъанды бушууну эсде тутаргъа.

Андан эки кюнню алгъа Надежда Константиновна Владимир Ильичге Джек Лондонну «Джашаугъа сюймеклик» деген китабын окъугъанды. Аны къатында Максим Горькийни «Мени университетлерим» деген китабы, кёзлюкле, мерекеб орун, китаб бетлени ачыучу сюек бычакъ...

Къабыргъада антча эшитилген унутулмазлыкъ сёзле! «Ленин бизни партияны хар членини джюрегин-

де джашайды. Бизни партияны члени Ленинни бир кесекчигиди. Бютеу бизни партиябыз Ленинни орнун тутхан биригиудю...» Бу сёзле Ара Комитетни коммунистлеге чакъырыуунда айтылган сёздедиле. Ол бизни бююнню антыбыз тюлмюдю?

Ленинчи Тауладан хапарланы учсуз-кыйырсыз айтыб турургъа боллукъду, алай а къайдан айтыб ангылатхын джюрекдегини! «Ленин энди да сауладан да сауду» деб, къалай тюз айтхан эди поэт. Ол сёзле тюшедиле эсинге кете туруб, нек десенг, Ленинге акъыл сорургъа, аны джашауундан юлгю алыргъа келедиле бери.

Ульяновскеден келген коммунистле Ленинни туугъан джеринден былай джазгъандыла: «Партияны юсюнден сагъыш бла, аны уллу ишлерини юсюнден, суюген Ата джуртубузну юсюнден оюмла бла келдик биз, КПСС-ни XXIII съездини делегатлары, Ульяновскени партия организациясыны членлери В. И. Ленинни музей юйюне. Ант этебиз Ленин юретгенча, партия юретгенча джашаргъа, ишлерге...»

«Ильич джашаганча джашаргъа, Ильич ишлегенча ишлерге!» — ма олду, тенгим, барыбызгъа да сыйлы юлгю. Ленинизмди экибизге да кыблама, Ленинди бизге юлгю.

ИЛЬИЧГЕ БОЛУШХАНДЫЛА

Революцияны музейини залларыны биринде бир тиширыуну портрети барды. Ол Л. Г. Ялаваны портретиди. Алай а кимди ол, нек салыннганды аны портрети бери?

Бу соруулагъа документле, алайда болгъан башха затла джууаб береди.

Ма, сёз ючюн, Надежда Константиновна Крупскаяны къолу бла джазылгъан письмо. 1938 джыл майны 15-де джазылгъанды ол. Надежда Константиновна, Л. Г. Ялава революциягъа, ишчи классха мардасыз уллу иш этгенди, деб джазады. Л. Г. Ялава 1917 джыл августда — сентябрда, Владимир Ильич Ленин ташатын ишлерге, бугъунургъа керек болгъан заманда, революцияны вожду бла партияны башха башчыларыны арасында джюрюб, джумуш этиб тургъанды. Н. К. Крупскаягъа, большевик редакциягъа В. И. Ленинден письма, корреспонденцияла элтиб тургъанды.

Былайда дагъыда бир стол джабыу сакъланады. Ол да Ялаваланы Петербургда конспиратив фатарларынданды. Юсюне бу джабыу джайылгъан столну джанына олтуруб, анда 1917 джыл октябрны 14-де Владимир Ильич башха большевикле бла биргелей сауутланган восстаниге къобууну юсюнден оноу этгенди.

Надежда Константиновна письмосунда Л. Г. Ялавагъа аны революцион ишлери ючюн пенсия берилирге тыйыншлысын бегитеди.

Гуго Эрикович Ялава ол тиширыуну эриди. Аны революцион ишге кесин толу бергенине революция хорлагъан джангы Совет къралда джигер урунганына партия бла правительство уллу багъа, сый бергендиде. Урунууну Джигити деген сыйлы ат аталгъанды. Ма аны бегитген Грамота:

«Ялава Гуго Эриковичге, Урунууну Джигитини Грамотасы. Бютеуроссия Ара Толтуруучу Комитетни Президиуму, Сизни уллу эмда бек джараулу джуму-

шугъузуу белгилей, Сиз 1917 джылда июль революцияны кѣзююнде, темир джолчу машинист болуб ишлеген кѣзююгюзде, ВКП (б)-ни вожду В. И. Ленинни ташатын Финляндиягъа, андан да ызына ётдюргенигиз (ючюн, революцион организацияланы сауутлары, ачхаларын ташыгъаныгъыз, асырагъаныгъыз ючюн, аны бла биргелей Сизни 40-джыллыкъ урунуу стажыгъызны эсебге ала, Сизни Урунууу Джигити деген ат бла саугъалайды».

Къагъытха 1933 джыл октябрны экисинде къол салыннганды.

Бу тюз адамла джигитлик этген къыйын замандан бери кѣб заман озгъанды, алай а унутулмайды аланы атлары. Уллу Октябрны болдургъанланы, бюгюнню джашауну тамалын салгъанланы атлары таймаздан сый бла айтылгъанлай турлукъду. Джигитлик ёлмейди, унутулмайды.

ДАГЪЫСТАНЛЫЛАНЫ САУГЪАСЫ

Музейни кѣб залы барды. Хар залны эшигини башында экспонатла къайсы джылладан хапар бергенлери джазылыб турады.

1918—1920-чы джылладан хапар айтхан затла салыннган залда бир атджер, къама, уллу бычакъ кёрдюм. Аланы къара кюмюш салыннган кереклери кавказчы чемерни къолундан чыкыгъанларын танытыб турадыла. Ол себебден, тохтаб, сынаб къарадым.

Кюмюш омакъ салыннганды. Уллу бычакъны, сабы, къара къыныны огъары джаны бла учу болмаса, кюмюшю джокъду. Къама да алайды. Атджерни уа къашыды кюмюш бла джасалгъан.

Оюуларына, затланы кеслерине къарасанг, асыулу чемер кёл ашаб этгени танылыб турады.

Затланы аллында гитче къангачыкъ барды, анга былай джазылгъанды:

«Багъалы Серго!

Къызыл Дагъыстанны джарлыларындан бу письмо къатыш ала разылыкъларын билдирир ючюн ийген ат-джер бла сауутланы алыгъыз. Дагъыстанны джарлылары, алагъа къарнашча, керти коммунистча къарагъаныгъыз ючюн, Сизге мындан уллу зат эталмагъанларына бек кыйналадыла.

Дагъыстанны юч джылны ичинде тохтаусуз эмда кеслерин аямай, Совет власть ючюн, Бичераховну, Гоцинский иймамны эгетлерине, Нури-паша бла Деникинни «тау правительстволарына» къаршчы кюрешген джарлылары мындан ары да «Урунууну Къызыл Байрагъын» къолда къаты тутаргъа сёз бередила. Джарлыла къолларында сауутлары бла Совет властны джакъларыкъдыла, ишчилени кючлю властына контрреволюцион кюреш бардыргъанлагъа, бир адамча биригиб, къаршчы турлукъдула Сизни биринчи чакъырыуугъуз бла.

Коммунист саламыбыз бла бек ашхы тилеклерибизни алыгъыз.»

Григорий Константинович Орджоникидзе (Серго), профессионал революционер, Коммунист партия бла Совет къралны белгили деятели эди.

1903 джылдан большевик болгъанды. Ол кёзюуден башлаб, 1937 джыл февралны 18-де ауушхунчу, таймаздан революцион идеалла ючюн, коммунизмни болдуруп ючюн кюрешгенлей тургъанды.

Патчахлыкъны ачыкъ джауу, джигит революционер кёб кыйынлыкъ сынагъанды, тюремеледе, ссылкалада

да болгъанды, алай а аны халкъгъа уллу сыймеклиги, адамны джегерге, унукъдурургъа эркинлик берген джорукълагъа сёнмеген джаулугъу анга хар къуру кюч, къаруу бергенлей тургъандыла.

Октябрь революцияны кюнлеринде уа Петроградда восстаниени къурагъан башчылары эмда джигитлени бири болгъанды.

Тыщ къраллы аскер интервенцияны, граждан къазауатны кёзююнде фронтлада аскер ишни къурагъанды партияны буюргъаны бла. Кавказ фронтну эмда 14-чю, 16-чы аскерлени РВС-ни члени болгъанды. Ол башчылыкъ этген аскерле Север Кавказы, Тау артын джауладан тазалауда, Деникинни ууатыуда уллу джигитлик ишле этгендиле. 1921-чи джылдан 1926-чы джылгъа дери Ара Комитетни Кавказ бюросуну председатели болуб, андан сора партияны Тау арты крайкомуну секретары болуб ишлегенди.

Къайда болса да, Г. К. Орджоникидзе уллу адамлыгъы бла, ашхы иннети бла кесин сыйджургенди, кавказ халкълагъа уа аны аты артыкъ да багъалы болгъанды.

Ма ол кёзюуледе этилгенди бу биз айтхан саугъа, ол заманда джазгъандыла Дагъыстанны урунганлары письмону.

БЮТЕУСОЮЗ СТАРОСТА

Москвада Марксны проспектинде алай мийик болмагъан кёксюл ариу юй барды. Аны аллында «Михаил Иванович Калининни музейи» деб джазылыбды.

Музейни онтёрт бёлмеси барды, алада М. И. Кали-

нинни суратлары, джазгъан затлары, аны юсюнден джазылгъанла — ала бары да бютеу кючюн, джашауун халкъгъа берген асыулу адамны тюрсююн толу ачыкълайдыла.

Биринчи залда Михаил Иванович Калининни туугъан элинден, сабий заманындан хапарла, суратла. Ма Огъары Троица. Бу элде туугъанды ол. Троица, орус эллени кёбюча, патчахлыкъны ауурлугъундан арыб, тозураб тургъанланы бири болгъанды. Мында баш эркиниклери болмагъан элчилени 1858 джылгъа дери тукъумлары да болмагъанды.

Г. А. Калинин суратда М. И. Калининни — гитче джашчыкъны — анасы бла биргелей сабан сюре тургъанын кёргозеди. Суратчы элчилени ол кёзюуде джашау шартларын таб ачыкълагъанды.

Ол залда М. И. Калинин кеси элде джашаууну юсюнден айтханы барды. Сабийлей огъуна, атасына, анасына болушур муратда бай хоншуларына джалгъа джарашханды, эртде огъуна ауур ишни сынагъанды.

Заманы болмаса да, Калинин окъургъа бек тырмашханды. Окъууну юсюнден былай джазгъанды кеси: «Окъуууму... мен эл школда башлагъанма, устазым элчи къарт эди, эсимде болгъаннга кёре, хар сабий ючюн окъутханына къышха бир сом чакълы ала эди, анга хар ким кёзююне шхуур ашата эди. Сохтала бютеу да джыйырма эдиле».

Эл школда аны окъутхан устаз Анна Алексеевна Боброва гитче Калининни билимге къаджыкъмай тырмашханына сейирсиниб джазгъанды. Ол статья, газетден кесилиб, биринчи залда М. И. Калининни джаш заманындан хапар айтылгъан джерге салыныб турады...

Кар-1429

Андан ары...— джылла, М. И. Калининни джашау джолу: китабла, революцион кюреш, тутмакъ, дагъыда кюреш, ленинчи большевиклени джолунда махтаулу атламла.

Залдан залгъа киргенинг сайын кёбден кёб затны билесе. Музейде 1600-ден аслам экспонат барды: документле, газетле, фотография суратла, къол джазмала. М. И. Калининни энчи затлары, совет художникле салгъан суратла, скульптурала, халкъны сюймеклигин танытхан саугъала.

Витринада М. И. Калининни портфели, кёзлюкклери, авторучкасы, чурукълары, палтону бардыла. Аланы барына да къолунг бла тийиб, ийнакъларынг келеди.

Элчилени, ишчилени, аскерчилени, сохталаны саугъалары кёбдюле, тюрлю-тюрлюдюле. Аланы ичинде северчиле ийген морж тишден таулу тиширыула этген джамчыгъа дери, палехчи устала этген омакъ кюбюрчекчикден тиширыу къолла этген ариу джанджаулукъгъа дери, агъач табакъдан, завод биринчи чыгъаргъан рельсни кесегине дери барды...

Мында Михаил Ивановични бир письмосун окъудум. Бир къарт тиширыу колхозгъа киририни аллыбла алашасын джойгъанды. Ол кёзюудеге джорукъгъа кёре, анга тазир салынганды. Джорукъдача этесиз деб къоймай, М. И. Калинин тиширыуну тарыгъыуна къараб, эл тамадалагъа «этгенигиз закон бла тюздю, алай а, сагъыш этигиз, ол джылы келген тиширыуду, тазирни телерге бюгюн байлыгъы джокъду, ишлеб къайтарыгъа кючю джокъду, эшта, мынга энчи оноу этиб, тазирден бош этсегиз тюз болур», деб билдиреди.

Джыйырма бла беш джылдан асламны Совет властны баш органыны тамадасы болуб ишлеген асыулу

коммунисти, ленинчини совет адамла унутмайдыла. Михаил Иванович Калининни сыйына 1950 джыл СССР-ни Министрлерини Советини бегими бла «М. И. Калининни музейи» ачылганды.

Андан бери алимле кёб материал джыйгандыла. Музейге келгенле, алагъа уллу разылыкъларын билдире, джашауу партияны, социалист къралыбызны историясы бла къысха байламлы болгъан джарыкъ тюрсюню ленинчиге сюймекликлерини юсюнден китабха кёб джылы сёз джазадыла.

Москвагъа барсагъыз, кирмей кетмегиз Бютеусоюз Старостаны музейине, кёб сейир затха тубериксиз анда, халкъны ичинден чыкыгъан бу кертти адамны къалай адамлыкълы болгъанын ачыкъ юлгюледе кёрлюксюз. Музей Бютеусоюз Ленинчи библиотеканы къатындады, тёбен джанында.

ФАХМУЛУ СОВЕТ ДЖАЗЫУЧУНУ АРХИВИНДЕ

Совет литератураны тамалын салгъан асыулу адамы — Алексей Максимович Горькийни (Пешковну) творчествосу бла шагърей болмагъан совет адам табмакълыкъ кыйынды. Аны чыгъармалары дунияны кёб къралыны тилинде окъуладыла, хазна китаб тюкен болмаз Алексей Максимовични чыгъармалары болмагъан тапхаларында.

Мен а, А. М. Горькийни архивинде болуб, кёл джамалары бла шагърей болдум, аны творчество хатыны энчилигин энтда бир кере сынадым.

А. М. Горький ёлгенден сора, ВЦИК-ни бегими бла уллу совет джазыучуну музейи бла архиви къуралгандыла (1936 джыл февральны 14-де).

Кърал архивде болгъан затлагъа джазыучуну кесини энчи архиви да къошулгъанды. Аны джашауу къыйын болгъанлыкъгъа, джолоучулукъда кѣб джюрюгенликге, уллу архиви болгъанды: 23 минг заты барды. Джазгъанларындан эм багъалыларын толусу бла сакълагъанды.

Ачылгъан кюнюнден тебреб, архив Горькийни письмоларын, башха джазгъан затларын джыйыб башлагъанды. Ол 20 минг письмо джазгъанды да, аладан 8 минги джыйылгъанды. Джазгъанларыны иги кесеги алкъын тыш къралладан архивге келмегендиле, аланы эсебин этиб, джокълаб, архивни къуллукъчулары фахмулу джазыучуну огъурлу къолу сызгъан тизгинлени бир джерге джыйышдырадыла. Бу сыйлы иште алагъа тыш къраллы шохларыбыз да болушадыла.

1950 джыл Япониядан бир тылмач анда А. М. Горькийни затлары барды деб билдиргенди. Архивни фондуна къошулгъандыла ол затла, аланы ичинде «Поп Гапон» деген хапарны къол джазмасы да барды.

Алексей Максимович 1905 джыл Америкада болгъанды. Ол заманда анда къалыб кетген талай заты да келгенди архивге.

Уллу Ата джурт къазауатны джылларында совет халкъ бек багъалатыб сакълагъан кѣб затха тюшгенди заран. Пролетар джазыучуну да энчи затларындан, къол джазмаларындан кѣб зат чачылгъанды ол джыллада. Алай болса да бусагъатда бу архивде аны эки минг бла джарым къол джазмасы асыралады. Аланы ичинде «Клим Самгинни», «Дело Артомоновыхны», «Дети солнца» деген чыгъармасыны къол бла джазгъанлары бардыла. Артдагъы хапарны А. М. Горький Петропавлов къалада тутмакъда олтургъан заманында джазгъанды.

Архив документлени арасында письмола бек кѣб орун аладыла. Аланы магъаналары кѣуру энчи джашауну юсюнден тюлдю, джамагъат история магъаналары барды. Джазыучуну акъылын, оюмун, джюрек къайгырыуун, бютеу джуртубузну джашау джюрюшюн ангыларгъа бек уллу болушадыла ала.

Бу багъалы эскертмелени джыйыу бла сакълаугъа И. П. Лодыжникова бек уллу кыйын салганды. Алай а Е. П. Пешкова, А. М. Горькийни къатыны, кѣб письмо бериб, кеси хапарла джазыб, хайырлы иш этгенди, айтылгъан орус совет джазыучуну тюрсюнюн, халисин, кыйлыгъын туудукъла кѣзге толукъ кѣргюзюр ючюн.

Бери тюшген затла басдырылыб турмайдыла, аланы тинтиб, джарашдырыб, китаблагъа чыгъарыб барадыла архивни илму кѣуллукъчулары. А. М. Горькийни архивинде 1939 джылдан бери «Орус литератураны историясы» деген серия чыгъады.

Эпистоляр китабла да кѣб чыкъгъандыла. Биринчи томда Алексей Максимовични биринчи къатынына — Екатерина Павловна Пешковагъа джазылгъан письмола джарашдырылыб чыкъгъандыла (Е. П. Пешкова 1965 джыл мартда ауушханды). Ф. И. Шаляпинге, И. П. Лодыжниковагъа, тыш къраллы джазыучулагъа ийген письмоларындан да башха-башха томла хазырланыб чыкъгъандыла.

Алексей Максимович бла Ромэн Роллан татлы шохла болгъандыла. Архивни кѣуллукъчулары «А. М. Горький бла Ромэн Роллан» деген китаб чыгъаргъандыла, алай а бу эки белгили адамны юсюнден архив хазырлай тургъан зат ишлени аллыды, энтда кѣб зат этилликди.

Фахмулу джазыучуну, ѳтгюр публицистни журналистле бла, кърал деятелле бла джюрютген письмола-

ры 10-чу томгъа джыйылгъандыла. Ол китаб бизни къралда культура революцияны къалай баргъанын кѣргюзген китабды дерге боллукъду. И. А. Груздев Горькийни биографы болгъанды. Экисини юсюнден да «Горький бла Груздев» деген китаб джазылгъанды.

И. А. Груздев, Алексей Максимовични джашауун не къадар толу билир ючюн, 10-15-шер соруу салыб, пролетар джазыучугъа письмола ийиб тургъанды. Горькийни хар джууабы бир тамашалыкъ хапарды, ол себебден архивчиле «Горький биографына джазгъанла» деб джангы китаб хазырлайдыла.

1968 джыл мартда, А. М. Горькийни джюзджыллыгъына атаб, архив басмагъа джангы затла бергенди. Анда алгъаракълада белгили болмагъан затла бардыла. Сѣз ючюн, Е. П. Пешкова ѳлгенинде, аны энчи архивлери бери берилгендиле. Алада кѳб сейир зат табылгъанды.

1921 джыл, Алексей Максимович Горький Соррентода джашагъан кѳзюуде, аны нѳгери — энчи секретары М. И. Закревская болгъанды. (Аны энди тукъуму Бутберди, Лондонда джашайды, арт эки джылда ауушмагъан эсе). Аны къолунда 300 письмо барды. Джазыучуду кеси да. Алгъын заманлада А. М. Горькийни юсюнден кесини энчи дневнигине джазгъанларындан он бир бет бергенди ол архивге саугъагъа. Анга архивни къуллукъчулары соруула ийиб турадыла. Сейир джууабла келлигине сѳз джокъду.

Былайда ишлеген бирикген коллектив фахмулу джазыучугъа уллу суймеклик бла этеди хар ишин, ала ны таймаздан излеу ишлери революцияны Буревестнигини тюрсюнюн, тин байлыгъын не къадар толу суратлар ючюн кюрешедиле.

Алексей Максимович джазаныны аллы бла джаз-
гъа мурат этген затыны юсюнден материал джыйгъан-
ды. Тетрадда, блокнотда болмай, аллай затланы баш-
ха-башха къагъытлада джазаргъа ёч болгъанды. Кон-
вертледе асырагъанды аланы. Джазгъанын къайтарыб
окъуса, къошхан, къоратхан да этгенди биринчи джаз-
гъанына.

А. М. Горькийни хатына, къалай джазгъанына къа-
радыкъ. Эртдеден хазырлагъан затларын да хайырлан-
дыра, кенг поля къоюлгъан къагъытда ууакъ джазады.
Къагъытны эки джанына да джазады. Бир джанында
джазгъанын талай кере окъуб, тюлендириб, джан-
гыдан джазады. Машинкагъа бергинчи джазгъанын,
аны талай кере джазгъанды къолдан, сюрмелеб, че-
мерлеб.

«Дело Артомоновых» деген романыны сагъышын
бек эртдеден этиб башлагъанды (1890—1891). Л. Н.
Толстойгъа да сагъыннганды аны юсюнден, артда уа
Владимир Ильич бла да этгенди ушакъ ол затны ха-
къындан. 1916 джылда таб бир затла да джазгъанды.
Аллай бир кёб джылны башында джюрютюб, материал
джыя түрүб, 1924 джыл джазыб башлагъанды джара-
шыб. Ортадан бир джыл кетиб а окъуучулагъа ашхы
сагъа бергенди.

Хар тизгинни тюзетгени Алексей Максимовични та-
за, эбли, аяүлү ишлей билгенин танытады. Фахму бла
тирилик адамны белгили эталлыкъ тюлдюле, аланы
юсюне дагъыда къаты джорукъ бла ишлей билмеклик
керекдиле.

А. М. Горькийге кюнюне онбешден кем письмо кел-
мегенди. Тёрт джууабны хар кюн сайын амалсыз джаз-
гъанды, башха ишле баджаргъанды, кёб келген къона-
къла бла ушакъ этгенди, тюбешиүледе болгъанды,

алай а уллу темагъа чемер, асыулу джарашдырылгъан, заман эски эталмазлыкъ чыгъармала джазгъанды.

Эсебсиз бир минут къоратмагъанды. Ол къадар иши да болгъанлай, джаш джазыучула бла ушакъ этерге, болушургъа, юретирге заман табханды. Горький алагъа къуру литература чемерликни юсюнден юретмегенди, Ата джуртну, халкъны сюерге, джангы джашауну къурауда ал сафлада барыучу болургъа юретгенди, чакъыргъанды.

Алексей Максимовични архиви къуру материалла сакълаучу учреждение тюлдю, ол уллу илму иш баджаргъан, усталыкыгъа, джорукыгъа юретген, джазыучулагъа юлгю кѣргюзген ашхы школду.

Анда музей да барды. Архив материалла бла, экспонатла бла шагърей болгъан фахмулу орус совет джазыучуну джашау джолу бла, творчество иши бла шагърей болуб, джюрек разылыкъ табарыкъды.

Москвада болсагъыз, мадар табыб, ары кирмей къалмагъыз.

Н. ОСТРОВСКИЙНИ МУЗЕЙИНДЕ

Москваны Горький атлы орамында 14-чю номерли кюде Николай Александрович Островскийни музейи барды. Музей адамладан голгъанлай турады, артыкъ да джаш тѣлю кѣб келеди. Н. А. Островский совет джаш тѣлюню суйген авторуду...

Н. А. Островский бюгюн джаш тѣлюню ортасында болмагъанлыкыгъа, Корчагинни образы, джазыучуну энчи джашауу таймаздан юретгенлей, къыйын кѣзюуде болушханлай турадыла.

Музейни биринчи залында урунган, окъугъан, аскерде къуллукъ этген джаш тѣлюню, пионерлени музейге берген саугъалары барды. Экинчи залда уа, джигит джазыучугъа тюбегенча, аны бла сѣлешгенча боласа, аны джашауу, иши, сѣзлери кѣзюнге кѣрюнедиле, эшитиледиле. Къабыргъалада, столлада Островскийни джашауундан, ишинден хапар айтхан документле, къол джазмала, энчи затлары бардыла. Николайны сабий заманындан хапар айтхан суратланы башында аны къолу бла былай джазылыбды: «Китабланы суйгенча мен бир затны да суймей эдим. Ала ючюн хазыр эдим не затдан да къуру къалыргъа. Хант юйде джумушчу джашчыкъ болуб ишлеген заманымда, кече солургъа берилген кѣзюучюгюмде газетле, журналла окъургъа къойгъаны ючюн, кюн орталыгъымы газет сатыучугъа бернучен эдим»

Николайны гитче заманы къыйын джашауда ѳтгенди. Аланы тамадаларын джалгъа джегиб тургъан байла гитчелеге да джетиб келген ишчи кючгеча къарагъан дыла. «Бизни сабийлигибиз капитализмни боюнсхасында эди. Биз сабийлей капиталист унукъдурууну тюбюне тюше эдик, къууанчлы джашлыкъны, къууанчлы сабийликни орнума да эртденбладан кечени теренине дери къуб-къуру бир бурху гырджынчыкъ ючюн тозуратхан капиталист урунуу сакълай эди», дейди Николай Островский кесини сабий заманыны юсюнден джазгъанында.

Бош сѣзле тюлдюле ала. Къабыргъадагъы суратла ишни алай болгъанын сѣзсюз да кѣргюзюб турадыла. Элни уллусу гитчеси да—бютеу джарлыла байлагъа ишлегендиле. Гитче Коля да эгешчиги бла бирге джалчылыкъда ѳсгенди... «Не къадар кѣб кѣрсем хыныны, джа-

зыкъсынырча затны, ол къадар кѣб сагъыш эте эдим»,—деб джазады Островский.

...Киши да юретеменлей, кесини джигитлиги бла, фахмусу бла, Коля тѣрт джыл болгъанлай джазаргъа, окъургъа юренгенди. Абаданыракъ болгъанында уа, анасыны къатына олтуруб, тышындан окъургъа ёч болгъанды, тюзлюкню бек суйген Коля, окъуй келиб, аны разы этмеген джерге тюбесе, джазылгъанны орнуна кеси тюзге санагъаныча окъугъанды. Алай бла ол гитчелигинден, джашаугъа бош къараб къоймай, сюзерге, джууаб табаргъа тырмашханды.

1917 джыл Коля Шепетовкада эки класслы халкъ училищени 1-чи курсунда окъугъанды. Табельде отметкалары къуру бешледиле. Ол заманда школда динни хакъындан да окъутхандыла. Сабийле кеслери джукъ ангылмагъанлай, кѣб затны азбар этерге керек болгъандыла. «Коля тынч эте эди азбар,—деб хапар айтады Островскийни олсагъатдагъы тенглерины бири есге тюшюрюулеринде,—алай а бабас, ол джууаб эталмазча, къыйын соруула бериб, уругъа бир сылтау табса, Коляны аяусуз эте эди. Алай а Коля бой салмай эди».

Октябрь революция хорлагъанында, джашчыкъ тамадалагъа къошулуб, къолундан келгенни этгенди. Шепетовканы немецле алгъанларында, ташатын ишлеген большевиклени джумушларын баджарыб тургъанды. 1919 джыл июлну 20-да комсомолгъа киргенди, сентябрны 9-да уа Островский кеси разылыгъы бла Къызыл Аскерге къуллукъ этерге кетгенди. Буденныйни, Ворошиловну, Котовскийни джигит атлы аскерлерини биргесине кѣб ёхтемлик кѣргюзгенди. Ол кѣзюуден сураты да барды..

1924 джыл августну 9-да Николайны ВКП(б)-ге членнге алгъандыла, Шепетовкада комсомолну окружкомуну

секретары болуб ишлегенди, алай а аскерде алгъан джаралары, кыйын джылла, ауруу тешекге тюшюргендиле. 1927 дж. «...Джашау мени орунга джыкыгъанында, болгъан кючюмю кесими тамада устазларыма — большевик-леге ишчи классны джаш тѣлюсю не кыйынлыкыгъа да бой салмагъанын бегитирге бердим. Алай кюреше эдим. Джашау мени ууатыргъа, сафдан чыгъарыргъа кюрешсе, мен а бой салмазма, дей эдим, не ючюн десенг, хорлам-гъа ийнана эдим...» Тѣшекге тюшгенликге, буюгъуб кълмай, Островский кѣб окыугъанды, хар затны терен, ажимсыз билирге тырмашханды, артык да бек марксизмни-ленинизмни тамалын, политикасын билирге из-легенди.

1931 — 1934 джыллада, кѣзлери сокъур болуб боша-са да, «Къурч къалай къатханды», деген повестни джаз-гъанды. Китабда Островский ишчи джаш тѣлюню къа-лай ѳсенин, кюрешде къалай чыныкыгъанын кѣргюзген-ди. 1932 джыл «Молодая гвардия» журналны 4-9 номер-леринде китабны биринчи кесеги чыкыгъанды, 1933 джыл майда автор аны толусу бла джазыб бошагъанды.

Окыуучуладан Островскийге письмола учу-кыйыры болмагъанча келгендиле. Аланы бир къауумун мен да окыдум. Сейирсинесе китабны кѣб къралгъа джайыл-гъанына, адамланы джюреклерине джууукъ болгъаны-на. Тыш къралладан, капитализмге къраршчы кюрешиб, тюрге тюшген революционерле: «Корчагин бизге бо-лушхан этеди, кюреширге юретеди,» — дейдиле.

Окыуучула китабха уллу багъа бергенликге, джа-зыуучулары союзуну 1-чи съездинде Алексей Максимович Горький сѣлешгенден сора, китабны кѣб джерин тюзет-генди Н.А. Островский. Столда ичи ачылыб тургъан ки-таб барды. Аны тизгинлери бузулуб, башха тюрю эти-либ турадыла. «Мен повестими бетлерин ачыб, таныш

тизгинлерими джангыдан окъуйма. Сёз ючюн, живописни аламат устасы Горькийни статьялары кёзюмю ачадыла; къалайда аман джазгъанымы кёреме, бир къауум керексиз, иш этиб джазылгъан къургъакъ сёзлени аяусуз бузама», — дейди Н.А. Островский. 1935 джылда джазгъанды Островский «Боран бла туугъанланы» - «Рожденные бурей».

Ючюнчю зал... Акъкъулакъ темир орундукъ, учуз кюйюзчюк, джазыучуну затлары, китабла... Мында 1936 джыл декабрны 22-де, ингирги 7 сагъат бла 50 минутда Юзюлгенди Николай Александрович Островскийни, джаш тёлую сюйген джазыучусуну, джашауу. Алай а иши саулагъа къуллукъ этген адамны аты унутулмаиды. 4-чю залгъа кирсенг, анга ажымсыз боласа. 1936 джыл ноябрны 15-де джазыучуланы Союзуну Советини Президиуму мында ётдюргенди кесини заседаниесин. Былайда кёб тилде чыкъгъан китибланы кёресе. Островскийни китибларыдыла. Аланы тыш къарамлары хар бирини джолу бир тюрлю болгъанын танытады. Ма сёз ючюн, араб харифле бла джазылгъан китаб, аны къыйыр тегереги кюйюбдю. Ма тышы ашалгъан, къагъытлары къол кёб тийгенден саргъалгъан китаб, аны къатында окъ тешиги болгъан да бир... Кёбдюле ала. Ол китабла тыш къраллы революционерле, антифашист кюрешчиле джер юйчюкледен окъугъан, совет партизанла, аскерчиле къазауатны отунда, джалынында биргелеринден айырмай айландыргъан китабладыла. Мүзейге сау-гъагъа берилгендиле ала.

Письмола да бек кёбдюле мында. Биреулен къазауатда эки къолундан да айырылгъанды, ол китабны окъуб, кесине кёл этиб, кючюне ийнаныб, агъашчы болгъанды. Бююнлюкде ол, насыблыма, деб джазады. Бир санитарка, къолсүз-аякъсыз болуб, джашаудан тюнго-

люб бошагъанды, таб шхууур ашаргъа да унамагъанды, не магъана барды тѣнгеими сакълагъандан? деб тургъанды. Алай а китаб анга да болушханды. Кесини энчи джашауун сакълагъан бла къалмай, ол джамагъатха хайыр келтиреди. Китабны аллай бир кючю къалай болады, деб келеди кѣлюнге. Сагъыш этсенг, аны кючю джашаугъа уллу суймекликдеди, кеси кючюне ийнаныргъа, джашаууну магъанасын тюз ангыларгъа болушханындады. Корчагин бла джазыучуну джашаулары асыры бек ушагъандан, кѣбле повестге автобиографияды, деучендиле. Алаймыды деб, Островскийни кесине да соргъандыла. Аны юсюнден джазыучуну кесини айтханы барды. Ол чыгъармады, алай а повестни геройларыны прототиплери бардыла, джашайдыла ала. Бусагъатда да сауду аланы кѣбю.

Аланы бирн бусагъатда Грозныйде джашагъан Христофор Павлович Чернокозовду. Тоня Туманованы прототипи Любовь Александровна Борисова Украинада устаз болуб ишлейди, Галя Алексеевнаны прототипи Галина Мартыновна Алексеева Москвада джашайды. Н.А. Островскийни юй бийчеси Раиса Прокофьевна Островская да Москвадады.

Корчагинле бизни бюгюннгю джашауубузда да кѣбдюле. Аладан хапар айтхан затланы стол юсюндеги уллу альбомлада табаргъа боллукъду. Къралны школларында корчагинчилени дружиналары бардыла. Ала юлгюлю окъуйдула, джамагъат ишлеге таукел къошуладыла, къолайсыз затланы къоратыр ючюн кюрешедиле. Музейге саугъагъа берилген затларында суратла, джамала сохталаны окъууларындан, джашауларындан, муратларындан хапар айтадыла. Музейден чыгъа туруб, Н.А. Островскийни кеси бла сѣлешиб чыкъгъанча боласа.

ПУШКИН АТЛЫ МУЗЕЙДЕ

Москваны выставка залларында Румынияны художниклерини суратлары кёзюу-кёзюую бла кёргюзюле тургандыла. Бусагъатда А. С. Пушкин атлы музейде выставка XIX ёмюрню аягъы бла XX ёмюрню аллындагъы румын искусствону болумун кёргюзтеди.

Залгъа киргенлейинге, джарыкъ бояулу суратланы кёресе .Хар суратчыны энчи хаты болады. Ол белгилиди. Алай а аны тышында да хар къралны (халкъны, миллет искусствону) тюрлю-тюрлю заманлагъа кёре, искусствосу бирер тюрлю шартны танытады. Бу выставканы суратлары да алайдыла.

Штефан Лукьянны суратлары айырылыб игидиле. Ол салгъан суратланы бояулары къалай эсе да башха тюрлю джарыйдыла.«Автопортрет»,«Холм Ханганилор», «Пейзаж»,«Хризантемы» дагъыда башха суратланы къатында адам кёбюректуракълайды. Лукьян бурунгу джашауну хыны таягъы айырылыб хатерсиз тийгенлени бири болгъанды. Алай а джашауну магъанасын тюз ангылай билгени,искусствону борчларына тюз болгъаны аны атын белгили этгендиле. Аны фахмулу, чемер салынган суратлары бююнлюкде да джаш художниклеге юлгю болгъанлай турадыла.

Штефан Лукьянны суратларыны къатында Н. Дэрэскуну, Ф. Ширатону суратлары да аман кёрюнмейдиле.

Чемерлиги 1920 джылда артыкъ да джарыкъ танылгъан фахмулу художник Николае Тоница графика, живопись джанындан да Румынияны эм иги художниклерини бири болгъанды. Выставкада газетледе, журналлада басмаланган суратлары да бардыла. Ма, сёз ючюн, «Ётмек очередеде», «Окъладан тойгъанбыз, ётмек

керекди» деген суратлагъа къарасанг, буржуазия аны нек кёрюб болмагъанын толу ангылайса.

Сабийлени суратларына къарасанг, аны алагъа терен суймеклиги болгъанын танийса. Ма аланы насыблар¹ ючюн кюрешгенди Гоница, искусствосун тюзлюк ючюн кюрешген сауут этиб.

Тоница бла биргелей 1920-1930 джыллада Ф.Ширато, И. Изер туру эмда таша чыкъгъан ишчи газетледе бас-малаб тургъандыла суратларын...

Выставкада дагъыда Г.Петрашку, Т.Паллади салгъан суратла бла да боллукъду танышыргъа.

Энчи шартлары болгъан румын искусствогъа моск-вачыла эмда Москваны къонакълары суйюб къарай-дыла.

* * *

Музейни залларыны биринде АБШ-ны реалист ху-дожниклерини эм белгилелерини бири Антон Рефрежье-ни суратлары салынгандыла. Ала саулай да 50 чакъ-лыдыла. Суратланы ичинде эскизле, этюдле да бардыла. Была художникни къалай ишлегени бла шагърей этедиле.

Выставкагъа салынган суратла художникни арт кё-зюуледе этген затларыдыла. Бусагъатдагъы американ джашауну, бютеу дунияны сагъышландыргъан проблема-ны—къазауат бла рахатлыкъны—юсюнден айтадыла аны суратлары. Рахатлыкъны юсюнден толу бир сериясы барды. Алада гокка ханслары бла сюелиб тургъан къыз-чыкъдан, Хиросимада болгъан трагедиягъа дери ха-пар уллуду.

А. Рефрежье джолоучулукъда кёб джерде болгъанды, хар къайда болса да, суратлары бузмай бир муратны джакълайдыла — тюзлюкню, рахатлыкъны.

БАТЫРЛЫКНЫ ДЖЕРИНДЕ

Биз джолгъа чыкъгъанлы эки сагъат болду. Экскурсиягъа барабыз.

Ариуду Москва тегереги. Къач келгенликге, алкъын джерни бети башхасы болмай, джашил кюйюз тешелгенчады. Джолну узунуча мийик субай терекле ёседиле, анда-мында уа, тойгъа биринчи кере келген кызлача, назик къайын терекчикле, къубулуб, нени эсе да сакълайдыла. Кёзюнгю алалмайса ариулукъдан. Чапракъла, кызгъылдым-сары алтын мынчакълача, ингичге бутакъчыкълагъа тизилгендиле да, бир тамаша кёрюнедиле.

Кавказда табигъат ариу болгъаны белгилиди, алай а бу мен хапарын айтхан тегерекни кесини энчи тюрсюню барды, аны суймей боллукъ тюлсе. Къайры къарасанг да, рахатлыкъ, берекет, мелхумлукъ орналгъанын танийса...

Сыйлы, махтаулу джерледиле былайлары. Неллай бир кыйынлыкъны кёргендиле, неллай бир белгили болмай къалгъан джигитликге шагъатдыла ала. Адам улуну ёлюмсюзлюгюча, джерни юсюнде болгъан ишле да унутулмайдыла. Махтау а, джукълаанмагъан, батмагъан кюнча, хар заманда да джашагъанлай, джарытханлай турады.

Бородинону джерлеридиле была, биз да орус халкъны аскер кючюне махтау келтирген сермешиле болгъан Бородино тюзге барабыз.

Экинчи дуня къазауатны кёзююнде да бу джерледе ууатыб башлагъанды Совет Аскер Москвагъа мыллык атыб кюрешген фашист аскерлени бир къауумун.

ДЖИГИТЛИКНИ ЭСКЕРТМЕЛЕРИ

Августну 26 (джангыча сентябрны джетисинде) 1812 джыл Бородино элни къатында дуния историяда эм уллу сермешуулени бири — орус аскер бла француз аскерни арасында хатерсиз согъуш болгъанды.

Орус аскерге генерал-фельдмаршал М. И. Голенишев — Кутузов-Смоленский башчылыкъ этгенди. Ата джуртха къоркъуу тюшген кюнледе орус аскерге башчылыкъ этерге Кутузовгъа тюшгенинде, уллу къууанганды халкъ да, аскер да.

М. И. Кутузов 1812 джыл былай джазгъанды: «Оруслулагъа башчылыкъ этгеним ючюн насыблыма, сиз а атыгъыз орус болгъанына махтаныргъа керексиз, нек десенг, ол ат хорламын байрагъыды, мындан ары да алай боллукъду».

Бородинода сермешген кёзюуде М. И. Кутузовгъа 67 джыл, француз императоргъа уа 42 джыл болгъанды.

Наполеонну къралгъа император этиб, джут француз буржуйла, дунияда уллу империя къураб, анга бийлик этерге мурат этгендиле. Аланы ол умутларын толтурургъа Россия болгъанды баш тыйгъыч. Аны джолдан къоратыр ючюн, Наполеон 600 минглик аскери бла рахат орус тюзлени, эллени, шахарланы от бла кюйдюруб, тоб бла чачыб, Москва табагъа тебрегенди.

Алай а орус халкъ, къолгъа сауут алыб, тоноучу, зорчу аскерни аллына тургъанды. Бородино тюзде Наполеонну аскерин къансыз этген уллу сермешуу болгъанды.

Бородинода бусагъатда музей барды. Сермешууну къалай баргъанындан, джигитлики, джуртну сюе билмеклики юсюнден хапар айтхан экспонатла джыйылгъандыла ары.

Бородино тюзде уа, орус тулпарланы джигитлик этген джерлеринде, эскертмеле салыннгандыла.

Талай дуппур болмаса, тау, къая ышыкъ джокъду чегетледен сора бу тегерекде, алай а, болгъан мадарланы таб хайырландырыб, табсызлыгъы болгъан джерни аскер усталыкъ бла толтуруб, Кутузов джау аскерни аллын тыйгъанды.

Сермешуу эм алгъы бурун Шевардин редут ючюу башланганды. Орус аскерни эм ал позициясы болгъанды ол. Сентябры 5-де, кюндюзгю эки сагъатда французла чабыуул этиб башлагъандыла. Кече арасына дери къан тегюлгенди, алай а орус аскер орнундан тебмегенди. Шевардин редут, тегерегине индек къазылыб, башында да 12 тоб къурулгъан бегиген дуппур болгъанды. Бусагъатда аны ол кезюуде болумуна келтиргендиле ансы, олсагъатда, нара-чара болуб, бегимден джукъ да къалмагъанды.

Генерал-лейтенант А. И. Горчаков болгъанды былайдагъы аскер белекге тамадалыкъ этген. Ол кюу алайда 6 минг француз, 2 минг да орус къазауатчы ёлгенди.

Кече ортасында Кутузов, дуппурну кююуб, артракъда бегиген бетджанлагъа кечерге буйрукъ бергенди. Джаугъа сездирмей, кюранчсыз кетерге керек болгъанды, ол себеден Горчаковну буйругъу бла Одессачы джаяу полкнун бир батальону дауурбаз къагъыб, «Ура! Ура!»деб кычырыб, орнундан тебмегенлей, аякъ таууш этиб тургъанды. Джау а дауурдан-кычырыкъдан орус аскерни башха бетджанлагъа кетгенин эшитмегенди. Батальон да артракъ джанлагъанды. Таууш тохтагъанды, шыкыртсыз болгъанды.

Мюратны корпусу уа, оруслула чабыуулгъа хазырланадыла деб, алгъы бурун кюркюуб тургъанды. Те-

сюмю бошалыб, Мюрат, дуппургъа чабыул этиб, анда не бола тургъанындан хапар билигиз деб буюрады.

Французла мыллык атыб, хырылдаб чыкъсала, дуппурну башында бир джан да джокъ... Наполеоннга уа оруслуланы сермешнуде хорлаб кыстадыкъ, деб билдиргенди.

Бусагъатда дуппурну башында таш обелиск барды, эки джанында да ол замандагы тоб быргъыла сюелиб.

— Кертисинде ишни къалай болгъанын Наполеон билмегенлей къалгъанды,—деб хапар айтады экскурсовод. — Экинчи кюн француз император палаткасын оруслула къойгъан дуппурну башында къурдурургъа излегенди, алай а, адам мыллык асыры кѣбден, ёталмагъанды да, майна, ол алайдагы тѣбечикни башында къургъандыла...

Бардыкъ алайгъа да. Тѣбени башында бусагъатда эскертме барды. Эки къралны келишиую бла французла 1913 джыл орнатхандыла аны.

Сентябрны 6-да Наполеон былайда джашыны туугъан кюнюн байрамлагъанды, ол джетсе, анга саугъагъа къайсы къралны берлигини юсюнден «татлы» ушакъла этгенди. Ол кюн уруш этилмегенди.

...Сентябрны джетисинде эртденги алты сагъатда ёлом уруш башланганды. Кѣб джигитлик этилгенди ол кюн. Тюз солдатдан генералгъа дери, орус джерни сыйы ючюн, къанын-джанын аямай сермешгендиле; джигитлик бла ёмюрледе ёлмезге эркинлик алгъанды Кутузовну аскери.

Бү. сермешнуден сора Кутузов, келир заманда боллукъ урушлагъа аскерни кючюн сакълай, артха туракълагъанды. Фили деген элде, Москваны къатында, аскер тамадала бла оноулашыб, аскерни французланы

аллындан джаякълатыб, джауну бираз келмеге къойгъанды. Наполеонну аскерин ууатыргъа андан башха таб оноу болмагъанды. Душман М. И. Кутузовну къабханына тюшгенди.

Москвагъа киргенликге, хорлам табмагъанын, къабчыкългъа тюшген чычханча болгъанын Наполеон ангылагъанды. Ол себебден кетерге ашыкългъанды. Кутузовгъа не болумгъа да разыма, къазауатны тохтатхан келишиу алайыкъл, деб билдиргенди, алай а Кутузов, биз къазауатны энди башлай айланабыз, деб джуаб бергенди.

Алай деген къалайды, мени аскерим тюр болду деб, француз император къачар къайгългъа киргенди. Москвада да аны 30 минг адамы кырылгъанды. Къуру 50 минг аскери бла къачыб башлагъанды. Березина суудан ызына ётгенинде, 600 минг аскерден кыруу 15 минг къалгъанды...

Орус аскер а Парижге хорлам бла киргенди...

Кёбдю Бородинода эскертме, кёб тюрлю джигитликден, адамлыкълдан хапар айтадыла ала.

МУЗЕЙНИ ЗАЛЛАРЫНДА

Айтханымча, Бородинону тюзлери бютеу да музейчадыла, хар къалайда да эскертмеле бирер тюрлю джигитликден хапар айтадыла.

Алай а документле, аскер кийимле, сауут-саба, портретле, суратла, картала, сермешиуню схемалары дагъыда башха затла мындагъл музейде сакъланадыла. Аланы барына да къараб чыкълсанг, хорлам къалай келгенинден, Наполеонну хорланмай болмазлыгълдан толу хапарлы боласа.

Музейни аллында акъ ташдан этилген постаментледе француз, итальян, поляк, австриячы аскерлени сау-ушларында болгъан тоб быргъыла сакъланадыла. Наполеонну аскерини хазна къалмай бютеу артиллериясы орус аскерни трофейи болгъанды — 1200 тоб. Трофей тобланы 1812—1813 джыллада, Москвагъа элиб, Кремлни арсеналына къошхандыла.

Музейни ичине кирген джерде эки тоб да бардыла, ала орус аскерни тобларыдыла. Аллайла бла уруш этгенди 1812 джыл Бородино тюзде орус артиллеристле. Аланы къатларында ядро пирамидала бардыла.

1839 джыл бусагъатдагъы музей болгъан джерде къарауул ючюк болгъанды. Белгили сермешу болгъан кюн ол джыл былайда кюмюш бетли бусакъ орнатылгъанды. Бююнлюкде да турады ол мийик терек тамырларын джерни теренине джибериб.

1941 джылны октябрында 32 мараучу дивизия, Бородинода бетджан салыб, ол терекни тѣппесинде къарауул пункт къурагъанды. Терекни историясындан кѣб сейир затны айтадыла экскурсоводла.

Музейни мекаямыны къатында скверле, киоскла, ауузлануучу юй бардыла.

Мекаямны босагъасындан ичгери атлагъанлай, орус аскерни джигитлик адетлерини хапары бла шагърей болуб башлайса.

Ма биринчи зал. Мында XVIII-XIX ѳмюрню аллында орус аскер искусствону юсюнден, махтаулу полководец А.В. Суворовну джашауундан, ишинден, теория окъууундан айтылады.

Россияны аскер кючюн бегитиуде А.В. Суворовну юлюшю бек уллуду, орус, дуня аскер илмугъа ол кѣб джангылыкъ къошханды. Ол 63 къазауатда башчылыкъ этгенди. Аны башчылыгъы бла орус аскер чырт хорлан-

магъанды. Солдатны джюрегин, оюмун иги ангылагъан полководец аны джигитликге, сермешюде джунчумай хорлам болдурургъа юретгенди, энчи юлгюсю бла джигитлик этдиргенди.

Белгили орус аскер башчыла П.И. Багратион, А.П. Ермолов, М. И. Платов дагъыда башхала аскер искусствогъа Суворовдан юреннгендиле. М.И. Кутузов а аны эм фахмулу сохтасы, соратниги болгъанды.

Суворовчу адетле болгъандыла орус аскерге кюч, къанат берген 1812 джыл Ата джурт къазауатда да.

Залда А.В. Суворов башчылыкъ этген сермешюуден хапар айтхан суратла, аскер башчылары портретлери бардыла. Уставла, аскер илмуну китаблары — аланы ичинде Суворовну китаблары да, орус аскерни XIX ёмюрню аллындагъы байракълары сакъланадыла.

Наполеон Россиягъа чабарны аллы бла Запад Европаны, француз буржуазияны политикасындан хапар айтхан экспонатла бардыла. Ол кёзюуге хорланнган къралланы бютеу аскер кючю Наполеонну къолунда болгъанды — миллион адам чакълы иги сауутланнган, иги юреннген кюч. Россияны алыр ючюн, ол «уллу аскерни» айыргъанды — бир гвардия, 12 джаяу, 4 да атлы аскер корпус — саулай да 600 минг адам. Алай а ол кючню орус халкъ пара-чара этиб, элбуздукъ императорну башын алыб къачарча этгенди.

Залны ол кёзюуден хапар айтхан бёлюмюнде къазауатны зарауатлыгъын, Европада, Италияда француз джыртхычлагъа къаршчы восстаниени дагъыда башха затланы кёрюзген гравюрала, офорт, литографияла бардыла.

Бу залны ючюнчю бёлюмюнде уа Немандан Смоленскеге дери баргъан урушладан хапар айтылады.

Ата джурт к̑азауатны ал к̑ёзююнде к̑орууланыуну генерал Фүль салгъан планын патчах Александр I к̑а- был этген эди. Алай а ол планланы к̑олайсызлык̑ла- ры сермешиуле башланганлай да ачык̑ланадыла: орус аскер бир-биринден айырылыб, Смоленскеде к̑юч- ден к̑ошуладыла бир-бирлерине.

Ол к̑ыйын болумда да орус аскер к̑ючюн сак̑лай- ды, келир заманда сермешиулеге таукел к̑ошулурча хыйсабын тас этмейди. П. И. Багратион Суворовну асыу- лу сохтасы болг̑анын бу к̑ыйын болумда да к̑ергю- зеди.

Экспозицияда художниклени Сенфни, А.Адамны, П. Гесни, А.Апситни, А.Касаткинни, Красовскийни, П.Жи- гимонтну к̑азауат джолланы, аскер башчыланы к̑ер- гюзген суратлары барды.

Экинчи залда М.И.Кутузовну юсюнден хапардан, аны орус аскерге баш командующий этилгенинден хапар ай- тылады.

Орус аскер бла халк̑ к̑ралг̑а к̑ыйын к̑ёзюуде ас- керге башчылык̑г̑а М. И. Кутузов салыннганына бек к̑ууанады.

Аны уллу эди сыйы, аскер усталыг̑ы.

«Махтау санга, тири вождубуз,
Чал башлы джигит!
Джаш к̑азауатчыча, боранны джангурну да,
К̑ыйынны да ол бизни бла юлешед.
О, джаралы башы бла ол
К̑алай ариуд сафланы аллында!
К̑алай сууук̑ду ол джауг̑а,
К̑алай к̑орк̑уулуду джауг̑а!» —

деб джазады поэт В.А.Жуковский, бютеу халк̑ны сези- мин таныта.

Кесини аскер практикасында Кутузов орус аскер искусствону андан ары ёсдюреди. Наполеоннга къаршчы къазауатда джангы стратегияны джарашдырады. Бютеу халкъны джигитлиги бла, Ата джуртуна суймеклиги бла биргелей, М. И. Кутузовну башчылыкъ этгени бютеу Европаны аякъ тюбге салыб келген уллу джау аскерни къаушатыргъа себеб болгъанды.

Александр Сергеевич Пушкин бош джазмагъанды: «Кутузовну махтауу Россияны махтауу бла айырымлаз-дан байламлыды...» — деб.

Экспозицияда Михаил Илларионовични портретин, письмоларын кёрюрге боллукъду. Мында Кутузовну юсюнден эсге тюшюрюле, аны энчи затлары бардыла. Къарагъан адам ол кёзюде орус аскерни кийими, сау-уту бла да шагърей боллукъду.

III, IV, V заллада Бородино сермешиюну, халкъ къазауатны, Наполеонну къачханыны юсюнден хапар айтхан документле, экспозицияла бардыла.

Биринчи бёлюмюнде залны Шевардин бетджанда орус аскерчилени джигитликлеринден айтылады. Ол сермешию эскича августну 24-де кюндюз 2 сагъатдан кече арасына дери баргъанды. Джау былайда ёлген, джаралы болуб да, 6 минг адамын тас этгенди.

Оруслуладан а сафдан эки минг адам чыкыгъанды. Бу кыйын къазауатда орус аскер бир атламын артха туракъламагъанды, кече арасында Кутузовну буйругъу бла кеси башха бетджаннга кёчгюнчю. Ол биринчи кюн болгъанды, баш сермешиюну аллы бла.

Ючюнчю залны арасында орус аскерле Бородинода къалай орналгъанларыны схемасы барды. Дуниягъа белгили уллу Бородино сермешиюну аллы бла М.И. Кутузов былай джазгъанды: «Бородино элни къатында мен сайлагъан бетджанла быллай тюз джерде адам

табаргъа боллукъ эм таб джерлени бириди. Аллай позицияны къарыусуз джери сол кыйырыды, алай а аны искусство бла тюзетирме.»

Алай бла орус сауутну, джигитлики махтаугъа белеген сермешу башланады. Бородино тюзю французла аладыла, алай а ол сермешу аланы къансыз этеди, борбайларын юзеди, андан ары аякъ тиреялмазча этеди. Орус аскер а, артха туракълай, джауну боюн омурауларын тамам ууатыргъа хазырланады.

Историядан Наполеонну Россиядан къалай къачханы белгилиди.

Бу затланы барындан да толугъа хапарлы болса мугъай залларында, джигитлени атларын билесе, халкъ кюзгъалыуну кючюн сезесе.

Алтынчы залны бу темагъа кере джарашдыргъандыла: 1812 джылгъы Ата джурт къазауат—халкъны эсинде, джигитлики заманы—литературада, искусствода эмда халкъ творчестводады.

Мында Ата джурт къазауатны джигитлерини—декабристлени суратлары барды, В.И.Ленин айтханлай, «дворянладан эм иги адамланы»: Пестель Павел Ивановични, Муравьев-Апостол Сергей Ивановични, Якушкин Иван Дмитриевични, Фонвизин Михаил Александровични, Волконский Сергей Григорьевични, Ф. Н. Глинканы, И.Д. Якушкинни, П.Х. Граббени эсге тюшюрюулерин да кёрлюксюз анда.

Орус халкъ Ата джуртун тыш къраллы джаудан сакълар ючюн джанын-къанын аямагъанды. Алай а, ала хорлам келтиргенликге, бюсюреусюз, хатерсиз патчах аланы инджиулерин, унугъууда, залимлики тюрбюнде джашауларын тюрлендире кыйгъы этмейди.

Дворянладан джашауну джумушатыргъа излеген-

лени, Бородинону джигитлерин — декабристлени патчах кимин асханды, кимине азаб салыб, каторгагъа, ссылкагъа ийгенди. Ол кёзюню асуулу адамларыны портретлерине бююреу бла къарамагъан джокъду бери келгенледе.

Джетинчи залны экспонатлары бизни заманнга аталгъанды — немец-фашист джыртхычлагъа¹ къаршы къазауатда совет адاملаны джигитлигине.

МАРГАРИТА МИХАЙЛОВНА ТУЧКОВА...

Бир белгисиз солдатны къабырыны къаты бла озуб, къызыл кирпичден ишленген мийик межамлагъа къарадыкъ. Аламат архитектура памятникледиле ала. Былайды хапарлары уа...

Ата джурт ючюн аждагъанча сермешген тёрт къарнаш болгъандыла, тёртюсю да генералла. Тучковла болгъандыла ала; кеслерине да «Тучков I», «Тучков II»... дегендиле. Ючюсю Бородинодагъы сермешиуде ёлгендиле, тёртюнчю Тучков, ауур джаралы болуб, Наполеонну къолуна тюшгенди.

Наполеон къарнашланы джигитликлерине сейирсингенди. Джаш генерал джаны саулай къолгъа тюшгенинде уа, былай айтханды:

— Джигит адамла кёре эдим сиз, тылгъа ашырыб, джараларынгы бакъдырайым, бир айтханымы этермисе?

— Да не этерге керекме?

— Мен хорласам, орус патчахха рахатлыкъ келишиуге къол салыр ючюн не излегеним джазылгъан къагъытны элтиб берирсе.

— Огъай, мен кесими патчахыма да айланмагъанма чабчыгъа, сениге огъай эсенг. Ата джуртум ючюн кючюмю аямай кюрешгенме, ёлюрге да хазыр эдим, алай а, джаралы болуб, къолунга тюшгенме. Не этсенг да барды эркинлигинг. Мен а душманнга къуллукъ эталмам,— деб кесгин джууаб бергенди Тучков.

Тулпар джашланы анасы, асыры бек ачыгъандан, орунга тюшюб, къарау сокъур болуб къалгъанды....

Александр Алексеевич Тучков — къарнашланы бири, музейде портрети да барды аны, немец художник Д. Доу салгъанды портретни, «Ёмюрюмде мындан ариу адамы портретин салмагъанма»,— деб хапар айтханды художник аны юсюнден, алай ариу адам болгъанды. Адамлыгъы да, тюрсюнюча, ариу болгъанды Александрны.

Багратионну флешлерин къоруулагъан заманда, оруслуланы ыхтыргъанларында, байракъны къолуна алыб, генерал-лейтенант А. А. Тучков джау аскерни эм къалын джерине мыллык атханды. Солдатла да, аны ызындан юрюлюб джетиб, французланы муштукъул этиб, дуппурдан атхандыла, алай а генералны билек къошун ядро чачханды. Аны атдан кетгенин эслеб, солдатла, офицерле да носилканы алыб джетгендиле... Юслерине тоб окъла тийиб, Тучков да, алты адам да чачу-къучуу болуб къалгъандыла.

Александр Алексеевични къатыны Маргарита Михайловна эрини ёлгенин билгенликге, аны алай тас болуб къалгъанын билмегенди, айтмагъандыла аяб.

Арадан юч ай кетиб, французланы къыстагъанларында, Маргарита Михайловна, эрини ёлюгюн излей, Бородногъа баргъанды.

Кёб излегенди Александрны. Къалайда къалай болуб

ёлгенин джашырмай айтханларында, ол, Петербургга къайтыб, мюлкюн, байлыгын, энчи затларын сатыб, Бородино элге кёчюб келгенди. Эри ёлген джерде клиса ишлетгенди. Ол кёзюуде Маргарита Михайловнагъа 27 джыл болгъанды. Биргесине джашчыгъы бла анга къарагъан да нянядан сора кишини келтирмегенди.

Он джылны ичинде, кесини рысхысын бошагъынчы, элде ёксюзлени, сакъатланы, джарлыланы чакъырыб, кюнюне юч кере шхуур ашатыб тургъанды. Атасына шашмай ушагъан чырайлы, басымлы джашы да 15 джылы толуб ёлгенди.

Дунияда эм багъалы адамларындан айырылыб къалгъанында, къралдан болушлукъ тилеб, тиширыу монастырь, джолоучула тохтай түрүрча къонакъ юй ишлетгенди. Кеси уа, джумушчу тиширыуун да башына бош этиб, юсюне къара кийиб, ёлгюнчю монах тиширыула бла джашаб тургъанды; 74 джылгъа келиб ёлгенди — 52 джылны къара кийиб джашагъанды Маргарита Михайловна.

...Маргарита Михайловна Мария Михайловна Волконскаяны эгечи эди. Ол да 1812 джылны джигити, декабрист Волконскийни къатыны болгъанды. Патчах аны Сибирге ссылкагъа ашыргъанында, Мария Михайловна дворну, джылтырауукъ омакъ залланы, эсрик джашауну кёюб, сууукъ Сибирге кетиб, эрини къыйынлыкъ джашауун, азабын аны бла тенг чекгенди...

«Къазауат бла рахатлыкъ» романда Бородино сермешуулени юсунден джазгъан кёзюуде, Лев Николаевич Толстой Тучкованы къонакъ юйюнде бир-эки ийыкъ чакълы джашагъанды. Бусагъатда бу мекамлада сохтала окъуйдула. Толстой атлы школду ол.

Джигитге андан уллу эскертме къалай этерик эди къарыусуз тиширыу? 160 джылны мындан алда суйген джурту ючюн джан берген тулпар бюгюн да джашайды сауланы эсинде.

МАХТАУ ИЗЛЕЙ КЕЛИБ, БЕДИШ ТАБХАН

Энтда музейде кѣргенлеримден бир зат айтайым. Залланы биринде Наполеонну аскерлеринден сыйырылгъан байракъланы ортасында бир акъ мермер бюстну кѣрдюм. Ол Наполеонну бюсту эди. Аны юсюнден экскурсовод быллай хапар айтды.

Наполеон, башха къралланы хорлагъанча, Россияны да хорлаб, махтауун дунягъа айтдырыгъа умут эггенди. Алай боллугъуна бек ийнаннганды, джаны саулай эскертмеле салынныкъларын суйгенди.

Бир джолда, уста скульпторну чакъырыб, бюстун салдыртханды. Император разы болгъанды, бек сейирсингенди. Алай бек ушагъанды бюст. Россиягъа чабарыны аллы бла уа француз император 30 копия хазырлатханды ол скульпторгъа.

Орус джерге киргенлеринде, французла императорну «ариулугъун» да обозгъа джюклеб келгендиле, алай а, Наполеонну «кюню батыб», башларын алыб къачыб тебрегенлеринде, бюстла джюкленнген арба бир кѣпюрден кетгенди.

Ортадан бир кесек заман озгъандан сора, биреулен мермер таш сыннган къалау кѣргенди. Ууалгъанланы нчинде юч сау бюст табылгъанды. Музейде ол мутхуз джсрде тургъан аланы бириди, экиси уа Москва шахарны музейлериндедиле. Алай сыйсыз бошалгъанды джо-

ду Наполеонну. Ол умут этгенча, Москва аны аллын
хышкелди бла чыкмагъанды, ол умут этгенча, Россия-
ны ара шахарында анга эскертмеле салынмагъандыла.

Экинчи дуня къазауатда да бурунгу тулпарланы
туудукълары ол махтауну къатлагъандыла, хорламны
байрагъын андан да мийикге келтюргендиле. Биягъы
Бородино тюзледе Москва ючюн къанлы уруш бардыр-
ылгъанды. Ол урушланы джигитлеринден музейни залла-
рында кѣбдю хапар, алай а хар кюнню хар сагъатында
джигитлик этилгенлей тургъанды, аланы музейлеге ким
сыйындырсын...

АТА-БАБАЛА СЮРМЕШГЕН ТЮЗЛЕДЕ

...1941 джыл сентябрда-октябрда фронтну чеги Моск-
вагъа джууукълашхан эди. Гитлерчи аскерле да алгъын
Наполеон атлагъан джолла бла Бородиногъа келген
эдиле. Юч айны фашист чурукъла ата-бабаланы къаны
сигигген сыйлы джерлени теблегендиле. Алай а, огъай,
былайда ала рахатлыкъ табмагъандыла: аякълары бас-
хан джер, башхасы болмай, от болуб кюйдюргенди.

...1812 джылда Багратионну флешьлери болгъан
джерде генерал Неверовскийни корпусу Наполеонну
«уоллу аскерине» кышулуб келген немец аскерни кы-
рыб тюр этгенди.

Неверовский да ол сермешинде ёлгенди. Джигитге
эскертме салыннганды.

Немец фашистле, дерт кыйтарабыз деб, танк бла
эскертмени аудургъандыла... эскертме алгъынча орну-
на салыннганды, скульпторла кыяуларын джарашдыр-
гъандыла энди.

Шашхынлы Гитлер, историядан оюм этмей, Москва-
га ёшюн салгъанды. Москваны джерни юсюнден та-
этиб, алайын суугъа басдырыб къояргъа мурат этгенди.
Алай а Наполеондан сора 129 джылдан Москваны къа-
тында аны да боюн джиги чыкъгъанды. Москваны
орамларын джангыз бир фашистни аягъы да басма-
гъанды. Совет Аскер 1945 джыл майда, Германияда фа-
шист уяны чачыб, рейхстагны башына хорламны бай-
рагъын такъгъанды.

Эки ёмюр—Россияны хорланмазлыгъын бегитген эки
юлгю. Историяга къарасанг, Александр Невский не-
мецлени талай ёмюрюю мындан алда къалай топулдаг-
ханын эсге тюшюрюрге да боллукъ эди, аны бла бир-
гелей ол заманда айтылгъан сёзлени да: «Россияга
къолуна къылыч алыб келген къылычдан ёллюкдю».

«БИЗ СЕНИ ДЕРТИНГИ АЛЫРБЫЗ, ЗОЯ!»

Бородино элден къайытыб келе, Можайскийден
Москва табагъа ётюр, Петрищево элге кирдик.

Ол элде ёлтюргендиле Зоя Қосмодемьянскаяны, ол
элде джашагъанла кёргендиле аны джигитлигин. Зоя
Москвада Тимирязев районда джашагъанды, анда окъу-
гъарды.

Ата джуртубузгъа, Москвага къоркъуу тюшгенлей,
къолуна сауут алыб, чырайлы ариу сюекли джаш
къызчыкъ дерт къайтарыучу партизан бёлекге къошул-
гъанды. Партизан джолла Петрищево элни тегерегини-
деги чегетлеге келтиргендиле. Элде уа ол кёзюуде сер-
мешнуден чыгъыб солуй тургъан фашист аскерле бол-
гъандыла...

Автобус элни ортасында Зояны музейини къатына барыб тохтады. Ары бек кёб адам келеди. Музейни алдында скульптура эскертме барды. Тёгерек бетли, субай кызычыкъ, эки кёлу байланыб. Башын энишге тутмайды ол, къарамы ачыкъды, таукелди. Постамент гокка ханслагъа батханлай турады, аланы патриот кызыны джигитлигине сый бериб саладыла.

Музейни ичинде Зояны кёол иши, кюбюрчекчиги, кийимлери, суратлары, тетрадлары, отметка къагъыты бардыла. Зоя бла аны кичи къарнашы Сашаны юсюнден джазылгъан китабла да бардыла анда. Дунияны кёб тилинде чыкъгъан китабладыла ала. Тыш къраллада да алай белгилиди Зояны аты.

Экскурсовод бизни залны теренине ётдюргенинде, къабыргъада бир сурат газет кёрдюк. Аны 1942 джыл январда аскерчи журналист Пётр Лидов чыгъаргъанды. Беш сурат барды. Кёзюнгю алалмай кёб къарайса алагъа. Кёб сагъыш этесе. Суратланы туюбуне былай джазылыбды:

«Джолдашла, бёрклени алайыкъ! Зоя Космодемьянская джокъду арабызда. Ол 1941 джыл ноябрда кёкюреги бла Москваны сакълай ёлгенди.

Ол, фронт чекде солургъа тохтагъан немецлеге чабыб, ала джашагъан талай юй бла бир ат орунну кюйдюргенди, ортадан бир кюн кетиб сумкасында кългъан эки бензин шышаны да алыб, джангыдан ары барганды.

Аны тутхандыла да ингирден эртденблагъа дери азаб чекдиргендиле. Джукъ айтыргъа унамагъанды. Туюгендиле, джалан аякъ этиб, кърда сюрюб айландыргъандыла, бетин сернек бла кюйдюргендиле. терисин мычхы бла джыртхандыла. Ол дагъыда унамагъанды джукъ айтыргъа!

Кюн ортада Зояны асмакъгъа асхандыла. Джаллатладан бири бойнуна сыйыртмакъ атханды, экинчися гякъ тюбюнден шиндикни уруб чортлатханды, ючюнчю уа тегерекге фотоаппарат бла чабыб сурат алгъанды. Ючюнчю джаллатны мындан алда Смоленскени тѣбен джанында бизникиле ѳлтюргендиле.

Бу сиз кѳрген суратла ол немец джаллат алайда алгъан суратладандыла. Аны сумкасында табылгъан беш суратны биз ѳмюрде унутмазбыз.

Ма немецле хазырлагъан асмакъ, ма Зояны ѳлтюрлюк джерлерине алыб баргъанлары. Аны бетинде уллу басымлылыкъ, джауну кѳрюб болмагъаны джазылыбды. Къан ичген душманланы ортасында ол джаб-джангыз кеси болгъанды. Генерал Беловну атлы аскери ол кюн Кашираны тѣбен джанында Гудерианны ууатханын, туугъан джерибизни оккупантладан азатлау башланганын, айхай, ол билсе уа!

Зоя эшитмегенди Оканы бирси джанында къазакъ къылычны сызгъыргъан тауушун, къуру аркъаудан энишге салынган илинмекде джелни сызгъыргъанын эшитгенди ол. Хорламны джаниган отларын кѳрмегенди ол, алай а тохтамай кюрешгенди.

Ол, тохтаб, джыйылыб турган джашил шинелли джаныуарлагъа къарагъанды. Аны бетин Россияны ачыуу, ѳхтемлиги джарыта эдиле.

«Барыбызны да асалмазсыз, кѳббюз биз!» — деб къычыргъанды ол. Бир къауумла, титиреб, аны къарамын кѳлтюралмай, артхаракъгъа туракълагъандыла.

Сыйыртмакъ бойнуна тюшгенинде, ол саулай совет адамлагъа—асмакъдан арлакъда тургъанлагъа, сизге да, бусагъатда бу тизгинлени окъуй тургъанлагъа, айтланды: «Сау къалыгъыз, джолдашла! Ата джурт ючюн кюрешигиз!»

Алай ёлгенди ол. Анга уа алкъын джашаргъа, кёб джашаргъа, дагъыда джашаргъа керек эди, ариу къызчыкыгъа, джигитге!

...Эки джыл ётдю. Миллионла бла немец мыллыкла бизни джерибизге ашау болгъандыла. Тенг, къарнаш! Дерт къайтар алкъын! Сен кёб зат этгенсе, алай а ол азды алкъын. Биз солургъа боллукъ тюбюз, гитлерчи мурдарла джерни теблегенлерин кёйгъунчу! Эшитемисе сен? Балтала этедиле таууш. Немецле джангы асмакъла ишлейдиле. Дженгил джетигиз ары, солдатла! Дженгил джетигиз ары, партизанла!»

...Беш сурат. Газетни онг джанында уа—Зояны уллу портрети. Окъуучулагъа къараб турады ол; аны туура-сында кёолларында сауут бла дерт къайтарыргъа ант этген ачыулу солдатла. Барыны да тюбю бла: «Биз сени дертинги алырбыз, Зоя?»—деб, къанча, кызыл бояу бла джазылыбды.

Къазауатны кызыу кюнлеринде «Зояны дертин къайтаргъан» отрядла кёб болгъандыла, ала джауну аяусуз ургъандыла, ууатхандыла...

Бу башында джазылгъан Зояны джигитлигин хазна кёргюзтмейди. Суратланы кёрюб, экскурсовод (ол элден тишируу) айтхан хапарны эшитгенлеринде, джылагъанла да болдула.

— Багъалы джолдашла, бусагъатда терен къач да болмагъанды, алай а барынг да джылы кийиниб туарызы, суукъсураб келгенсиз. Къар тюшсе уа, бизде бек суукъ болады. Зояны боранлы кышхы кече джалан аякълай тёрт сагъатны сюрюб айлангандыла орамда. Къайтыб юйге киргизгенлеринде, аякълары кёбюб джарылыб, адам къараялмазча болгъандыла. Алай а Зоя «ах!» дегенча бир таууш эшитдирмегенди мурдарлагъа.

Танг аласы сюремде кѳуру скамейкагѳа джатыб, бир кесекни кѳалкѳыгѳанды. (Ол скамейка да, соруу этген кѳѳюуде немецле джанына олтуруб, Зояны ѳлтюрюрге юсюнде буйрукѳ джазгѳан бояусуз стол да музейдедиле).

Ол кѳѳюучюкде юйню иеси кѳарт кѳатын Зояны кѳатына келиб:

— Кимсе кѳызчыкѳ? Атынг кимди?—деб соргѳанды.

— Неси керекди аны сеннге?—деб, партизан кѳыздыны джууаб этгенди.

— Да, джаным, ким биледи... бир да кѳурумаса да адамлагѳа керек джерде атынгы билдирир эдик...

Зоя бир кесекни сагѳыш этиб, сора башын кѳлтюрюб:

— Мен Москваданма. Таня дерсиз атыма,—дегенди... «Танядан» сора кишини джукѳ хапары болмагѳанды джигит партизан кѳыздан.

Бир айны асмакѳдан алмай тургѳандыла аны. Гитлерчи джаллатла, ѳлтюргенлерине джюреклери кѳаппай, эсириб чыгѳыб, шоккну сюнгюсю бла уруб, ма-раб, адам айтыб болалмазча, джаныуарлыкѳ этиб тургѳандыла.

Декабрны аякѳ сюреминде Совет Аскер, ачы уруб, немецлени ыхтырыб тебрегенинде, дертден, кеслерини итликлеринден кѳѳркѳуб, мурдар ишлерини ызын джабаргѳа кюрешгендиле, асмакѳны кѳоратхандыла, Зояны уа, бойнундан джыджымны да алмагѳанлай, чегет талагѳа элтиб, кѳар тюбюне басдыргѳан кибиб этгендиле.

Петрищевону джыртхычладан бош этиб, совет аскерчиле, Зояны ѳлюгюн табыб, суратын алыб, газетде «Таняны» джигитлигинден хапар айтхандыла. Зояны

гигче кърнашы Саша, газетде суратны къргенлей, эгечин таныгъанды, «Таняны» Тимирязев атлы орта школну сохтасы Зоя Космодемьянская болгъаны ачыкъланганды.

ЗОЯНЫ ДЕРТИН АЛГЪАНДЫЛА

Саша эгечин мардасыз бек сыйгенди. Зоя биринчи классха джюрюб тебрегенинде. Саша, алкъын джылы джетмесе да, андан айырылыргъа унамай, окъуб башлагъанды. Алай бла экиси да бирге окъугъандыла...

Сыйген эгечини суратын къргенлей, Саша, тилеб, танкистликге окъургъа киргенди. Кѳб турмай фашистлени сермешу баргъан исси тюзледе къаушатыб тебрегенди. Саша фахмулу танкист, батыр, джигит солдат болгъанды. Зоя ючюн, саулай Ата джуртубуз ючюн гитлерчи мурдарланы аяусуз ургъанды. Уллу джигитлиги ючюн Совет Аскерни офицери, Зояны кичи кърнашы Сашагъа Совет Союзну Джигити деген ат берилгенди.

Саша фашистлени аякълары тутмай баргъанын кѳргенди. хорламны джууукълашдырыр ючюн кѳб иш этгенди, алай а хорламны Саша да кѳрмегенди. Къазауатны ахыр айларында танканы къатында нѳгерлери бла джангы сермешпуню юсюнден оноу эте тургъанлай, джюзген окъ тийиб ѳлгенди. Эки джигитни ѳсдюрген ана сауду. Балаларын Москвада Ново-Девичье къабырлада бир джерде асыратханды. Джыл сайын кызы ѳлген джерге келиб кетеди...

Зоя ючюн дертни кѳру Саша алмагъанды. «Зояны дертин алгъан» аскер бѳлекле кѳуралгъандыла, «Зоя

күчүн» деб снайперле, фашистлени ызындан тюшюб, аямай чёблегендиле аланы.

Петрищеводан уллу джолгъа чыкыгъаныкъда, кёз байлана тебреген эди. Эки джол айырылгъан джерде (элни огъары джанында) тохтадыкъ.

Алайда мийик постаментде Зоя Космодемьянскаягъа комсомол уллу эскертме салгъанды. Бородинону джерлеринде, махтауну кесича, мийик кыыз суратны кёрсенг, кёб сагъыш келеди акъылынга. «Махтау санга, джигит эмда ариу кыыз! Джашасынла сеничала энди рахатлыкъда! Сени тенглеринги бюгюн сени тенгли кыызлары барды. Аланы джашаулары насыблыды, толуду. Сау болсун сени ёсдюрген ана, джашасын сен сакълагъан совет джашау!»—деб айырыласа аны бу асылулу ишленген эскертмесинден.

СОВЕТ СОЮЗНУ АДАМЫ БОЛГЪАН СЫЙДЫ

Джер-суу кёрюрге ким да сую болур. Сириягъа, Иорданиягъа, Ливанга барыргъа таблыкъ тюшгенинде, мен да бек къууандым. Къралланы джашауларын кёргенни тышында да, бурун Север Кавказдан кёчгюнчю болуб кетгенлени туудукъларына тюбер эсем а, деб мурат эте эдим: джашауларын, тиллерин, адетлерин, къылыкъларын, — барын да разы эдим кёзюм бла кёрюрге. Кавказдан кетиб, ала араблыланы ичинде джашагъанлы джюз джылгъа джууукълашыб барады. Къалай тюрленген болурла ала ол заманны ичинде?

Къачхы джангүрчукъ джауа, аэропортдан кюмюш бетли уллу хауа кеме бла Москва табагъа джол алдыкъ. Туристле анда джыйыллыкъ эдиле, тыш къраллагъа джолоучулукъ октябрны 13-де башланлыкъ эди.

Ата джуртубузну ара шахары кёблени джюреклерин тартады кесине.

Биринчи келген адам, тамаша болуб, хар нени кёре кирирге, эсде къалдырыргъа ашыгъыб, туура арыб онг-сүз болгъунчу табмайды тынчлыкъ. Москваны эртдеден билген да, джюреги башха тюрлю тебмей, таныгъан,

джюрегине багъалы джерлени кёрюрге ашыкъмай болурму?

Алай а, ким болсала да, Москвагъа келгенле Кремльни, Қызыл площадны джокъламай болмайдыла. Ненча тюрлю къралдан келген, ненча тюрлю тилде сёлешген адамгъа тюбейсе анда! Сёзлери, тиллери ангыланмасала да, хар адамны бетинде бирча сезимни танийса — сейирсинмеклик, сый бериу, терен ойлашыу бирикдиреди аланы.

Кюн батаргъа джүүукълаша, джангы ишленген мийик юйлени ариу тизгинлерин артда къалдыра, Ленинни проспекти бла келиб, сол джаныбызгъа буругъанлай, узун кёпюрлени ары джанында, кёлеккелери каналны шош саркъыб баргъан сууна тюшген, таурухдача, башлары джылтырагъандан кёзюнгю къамата, куполла, къаланы джитилеринде кызыл рубин джулдузла кёрюндюле. Ненча келсем да, былайгъа джетсем, джюрегим кёлтюрюледи. Хар адам да алай бола болур, озуб кеталмайма Қызыл площадда тохтамай.

Таксиден тюшюб, кёолумда дженгил чемоданчыгъым бла, къарангы болгъунчу айландым багъалы, таныш джерлеримде.

Экинчи кюн танышларыма, тенглериме тюбедим, баджарлыкъ ишлерими тындырдым, андан сора уа — музейле. Айхай да, Революцияны площадында, Қызыл площадха чыгыб бара сол джанынгда, уллу кызыл кйге — В. И. Ленинни Ара музейине, Горький орамда Революцияны Ара музейини узун акъ межамына да кирдим.

Хар киргенинг сайын алада бир джангы затны айыраса, алгъаракъда кёрген затынгы магъанасын джангыдан терен ангылайса

Революцияны музейини залларыны биринден бири-

не кириб, экспонатланы магъаналарына не къадар терең тюшюнюрге кюрешеме.

Историяны чархын алгъа бургъан кюч, бизни къралда Уллу Октябрь революцияны хорламын болдургъан кюч не болгъанын айырмай боллукъ тюлсе, хар неге къараб чыкъсанг. Залладагъы выставкала история хронологиягъа кёре алай таб джарашхандыла. Ала пролетариатны революцион кюрешини джангы башланнганындан Совет Союзнун халкъларыны къарнаш юйюрюню бююннгю джетишимлерине дери хапар айтадыла.

Ол экспонатла патчахлыкъны залимлигинден, урунганланы азабда джашагъанларындан, пролетариатны партиясыны къуралгъанындан, В. И. Ленинни башчылыгъы бла ол Россияда унугъуб джашагъанланы сыйлы кюрешге бирикдиргенини, аны кюрешини хорламларыны юсюнден айтады.

Ма талай учу болгъан тегерек эшилген сыбыртхы, къоллагъа, аякълагъа салынуучу бугъоула, ма тууар териден этилген къалын кубетюйме илгик орнуна къайиш суурулуб (аны тутмакъгъа кийдириб, къаты тартдыргъандыла, солүүүн алдырмай, къарыусуз этер ючюн). Ма адамгъа тамгъа салыучула—ала тюрю-тюрюдюле, кими джамчы таракъча, ууакъ ийнеле тизилиб, кими атха тамгъа салыучу къысхашча..

Кёбдюле аллай затла, ол огъай адам къолну тырнакълары бла биргелей сыдырылыб алыннган терисин да кёрлюксе. Кёрлюксе залимликни бедишли суратларын, тамгъаларын, алай а ол залимликлени барын да хорлаб, дуняда биринчи болуб, джангы джашау къурагъан совет халкъны адам тенгleshдирирге юлгю табмазча джигитлигин хорламларын да кёрлюксе.

Граждан къазауат, джарлылыкъ бла, бандитизм бла, саботаж бла, кулакка бла кюрешуу, фашизмни

боюн омүрауларын ууатыу, — совет халкъ бююннго джашауну табар ючюн баргъан джолда тюбеген ёлюм кьоркьуу салгъан тыйгьычладыла ала бары да. Алай а совет халкъ — миллетлени бирикген юйюрю, аланы да хорлаб, бююнлюкде илму, техника, культура, джашау-турмуш джаны бла да дуниягъа юлгю бола, кьолун адамлагъа болушлукъгъа узатханы, планеталаны арасында джол салгъаны кёлюнгю нечик этмез уллу эмда кьууанчлы! Учунаса, бютеу совет халкъны ичинде кесинги миллетинг ётген джолну да кёргюзесе кёзюнге

Ким билмейди таулу халкъланы, аланы ичинде кьарачайлыланы да, Уллу Октябръгъа дери кьалай джашагъанларын? Аланы джашау джоллары тар, насыблары дыккы болгъаныны юсюнден, бурунгу джашауну юсюнден джырла, айтыула, кьартланы хапарлары, газет, журнал статьяла бююнлюкде да айтадыла.

«Отечественные записки» журналны 1823 джыл чыкьгъан номерлерини биринде патчахлыкъны политикасыны юсюнден биреулен былай джазады: «Бү кийик миллетлени, бир-бири бла байламлы болалмазча, тар ёзенледе бууундуруб, амалсыздан тюзге чыгьыб, ала бой салыб джашарча этерге керекди».

Ол джорукълагъа кьаршчы кюрешиб башлагъанла марксизм бла сауутланган, В. И. Ленин башчылыкъ этген большевикле болгъандыла. 1912—1914 джыллада чыкьгъан большевик «Правдада» таулуланы джакълагъан кёб статья барды. Уллу Октябрь революция хорлаб, залимликни бугьоуларын умур-чумур этиб, кьайтмаздан кери ташлагъанында, таулу халкълагъа да джангы кюн, насыб туугъанды. Ол насыбны, тенгликни, кьарнашлыкъны сынамагъан; ашхы му-

раты болмагъан, аны толоруна ийнанмагъан киши да джокъду бизни арабызда.

Бу айтылгъан затла бары да В. И. Ленинни аты бла байламлыдыла, аны юретген джолуду бизни тамблагъа элтген.

В. И. Ленинни музейине киргенлей, чексиз Уллу Ата джуртубузну халкъларыны пролетариатны уллу гсждуна суюмеклигин сезмей болмайса. Ол суюмеклик бери келген хар адамны бетинде, кёзюнде танылыб турады. Аланы ичинде тыш къралладан келген кёб адамгъа тюбейсе. Ленинни окъууу, кърал чеклеге сыйынмай, кенг джайылгъанча, Владимир Ильичге суюмекликни чеги да алай кенг джайылгъанды.

Бюгюнлюкде дунияда аз кърал барды В. И. Ленинни джазгъанлары чыкъмагъан. Аны алай болгъанын кёргюзюб турады залланы бириндеги китаб выставка.

* * *

Тыш къралгъа джолоучу бола тебресенг, Ленин туугъан къралны, ол къургъан Совет къралны адамы болгъанынг джюрегингде къууанчлы сезим туудурады, кёллендиреди. Къолума тышында Совет Союзну Герби бла халкъла арасы кызыл паспорт бергенлеринде, джюрегим кёлтюрюлдю. Хар адам да бола болур алай. Сейир тюлдю ол. Тыш къраллада адам кёбдю, сен а аладан башха адамса — совет адамса, сен дуния сыйын кёрген эм кючлю, эм уллу эркинлиги, насыблы джашауу болгъан адамса — Совет Союзну Гражданыса!

Къалай уллу сыйды ол—СССР-ни Гражданы болгъан. Аны алай болгъанын башха къралны чегине джетгенлей артыкъ да ачыкъ кёресе.

Чекчиле, паспортугну алыб кѣргенлей, кѣзлеринге къараб, ышарадыла, салам бередиле. Таб сагъышлыча болуб тургъан адамланы да аз кѣрмедик «Совет», «Руси!» деб, бетлери джарыб къалгъанын.

ЮЧ КЮННЮ ИОРДАНИЯДА

МОСКВАДАН АММАННГА

Бортуна алтмышдан артыкъ туристни алыб—къралны тюрлю-тюрлю республикаларындан, областларындан, шахарларындан джаш специалистлени алыб, «Ил-18» эртденбла Шереметьев аэропортдан, кюмюш садакъ кирик, бурнун ёрге айландырыб, булутланы ичин джырыб, Дамаскга элтген мийик кѣк джолгъа джарашды.

Самолетну къанатларыны тюбюнде кенг джайылыбды суйген Ата джуртубузну джерлери: сабан тюзле, чегетле, элле, шахарла, кюнде джылтырагъан асфальт джолла бла айланч суула, кѣлле. Анда, джерде, адетдеча, урунуу кюн башланнганды, энтда къралыбызны къарыууна, халкъны джашаууна къууат берлик бир кюн башланнганды. Мен а кѣзлерими иллюминатордан алмагъанлай, биз бара тургъан къралланы джашауун окъугъаным, эшитгеним бла кѣзге кѣргюзюрге кюре-шеме...

Сагъат 12-де Къара тенгизни башына джетдик. Суу джагъада шахарла, терекле кѣрюнедиле. Сууда уа, джагъадан алай узакъ болмай, эки кеме ёрге барады-

ла. Бир кесек баргъандан сора, тенгизни арасында, ар-
тында узун акъ сыз къюуб, бир кеме къайры эсе да ба-
рады. Кёбдюле джолла, къайры, не мурат бла барады
ол да къайдам.

Отуз минут чакълы бирге тенгизни бир джагъасын-
дан экиичи джагъасына джетдик. Тюрк джер. Таула,
чегетле. Ёзенледе, суу джагъалада, таулада джоппу-
джоппу юйчюкле кёрюнедиле. 8—12-шер юй бирге, баш-
лары къошун бетли бир зат бла джабылыб. Уллу эл кё-
рюнмейди, алай а къайры элте эсе да таулары ичи бла,
ёзенлени, суулары кесиб, узун джол барады. Къыйын-
ды, мийикден къараб, джоллары, эллени, адамлары да
хапарларын билмеклик, алай а тюбюндеги джашау эн-
чилик джашау болгъанына бири-биринден узакъ айы-
рылгъан джоппу юйчюкле, узун ингичге тилкем джер-
чикле да шагъатдыла.

Минутла, сагъатла барадыла, тохтаусуз километрле
джюзле бла къаладыла артда, самолётну къанат тю-
бюнде уа тюрленеди рельеф, тюрленедиле джерле, ала-
ны шартлары. Ма узакъгъа джайылгъан къум тюзле.
Толкъунлача, къум сызгала. Бусагъатда иссиди анда.
Булут ышан кёрюнмейди, суу да джокъ, битим да джокъ,
эл, сахар да джокъ — джашау ышан болмагъан къуу
тюзле. Бир-бирде тешик маталлы бир чунгурла да
кёрюнедиле. Кипрди биз башы бла учуб баргъан ай-
рымкан.

Бирча тегерекди джер, алай а ненча тюрлюдю та-
бигъатны болуму, байлыгъы, ненча тюрлюдю адамла-
ны джашаулары, сагъышлары!

Джерле арасы тенгизден да ётуб, биз эм ахырында
Сирияны джерине джетдик. Самолет алашагъа тюше
тебреди. Такъыр джерле. Чегетсиз таулары ёзенлеринде
агъарыб-агъарыб къургъакъ суу ызла кёрюнедиле.

Иссиден чарсча кёрюнеди джерни башы. Ма башындан бал четенлеге ушаш тизилген төртгюл юйле кёрюндюле. Самолет, эки қыанатына кёзюу аунаб, Дамаск шахарны башы бла аэродромға бұрулду. Шахар адамыз, төртгюл таш тығырыкылаға ушай эди, хазна терек кёрюнмей эди. Джерге тюшдюк.

Талай минутдан, джыгырыклы басхышыкыны сюйреб келиб, самолётну кыуругу табадагы эшигине салдыла — ал джанындагыға джетмеди, алаша болуб. Чыкдык. Кюн асыры кыаматхандан кёзлеринги ачалмайса. Иссиден кыачханча, аэропортну мекамыны тышында хазна адам кёрюнмейди. Алай а биз аэровокзалға киргенлей, джарык бетлеге, ышарған кёзлеге, джылы кюл кыысулаға тюбедик.

Биринчи кере болуб, Совет паспортну кёргюзюб, Сирияны джерине сыйлы кыонак кибик кирдим.

Автобуста бизни саклаб тура эдиле, ол себебден чемоданларыбызны келтиргенлей — ишчиле арбачыкыны кеслери тартыб келтирдиле, биздеча, джюк ташычу моторлу арбачыкыла джокдула — машиналаға кыаланыб Дамаскны ичине кирдик. Ресторанда ауузланыб бошағанлай, бир кыауум мында кыалыб, башхала Иорданияға (Амманга) атландык.

Джолда бара туруб ушак этдик да автобусну иеси бла, энчи автобус кёре эдим бизни элтген, ол бек сейирсиндирди бизни. Тюркю эди, Сирияда кыарачай джашла бла бирге ёсген.

— О-о-о! Кыарачай джашла мардасыз кыууанныкыдыла сизни хапарыгызыны эшитселе. Тюбемей кыаллык тюлдюле. Сиз Дамаскга кыайтыр кюннге мен алаға билдирме, — деди.

Капитализм джангы ёсе башлаған заманда болғанча, ол адам — Фахат эди аты — кеси механикди, маши-

пагъа ремонт этеди, джарашдырады, кеси да ишлейди. алай а эки автобус къурагъанды да, джалгъа эки шофер бла эки кондукторну тутады.

— Машина сынады, ремонт керекди, мени алдайдыла деб айланмай, мен табу этиб да ишлерик эдим сизде не механик, не шофер болуб, ишсиз къалама деб къоркъмай, таймаздан ишлер, хайыр алыр джер, джашау кечинмек болса, — деди ол, бизни хапарыбызгъа тынгылаб.

Кёз байланнгынчы биз баргъан джерледе умур таш къатыш къызгъылдым къум болмаса, берекет ышаны болгъан джер кёрмедик. Джол джанында кырдык, терек дегенни къой, чёбню да бек аз кёресе. Ол себебден анда мында къой, эчки джайылгъан кёрсенг, сейир этесе, не бла кечинедиле ала деб. Амманнга кече арасына джетдик.

Алай бла бир кюн 10 сагъатда Москвадан чыгъыб, Сирияны ара шахарыны юсю бла ол кюнню кечесине Иорданияны ара шахарына келиб тохтадыкъ. Шахар джукълай эди, биз да джукъларгъа джарашдыкъ, тангнга шахар бла бирге тюбер мурат бла.

ШАХАР БЛА ТАНЫШАБЫЗ

Иордания кёб джылланы тышхы капиталны аякъ тюбюнде тургъан, экономика, культура ёсюмю къарыусуз, аграр-малчылыкъ мюлклү къралды.

Арт джыллада баш эркинлик табханы, башха къралла бла иш джюрютюю Иорданиягъа ёсум табаргъа онг береди. Совет Союз бла аны арасында джарашыу халда иш джюрютюу кесини къраллыгъын сакъларгъа, экономика ёсумге тамал салыргъа уллу себеб болады.

Империалист къраллача, кесине хайыр тюшюрюк къайгыда болмай, Советлени къралы Иорданияны аякъ юсюне салыргъа ачыкъ джюрекден къайгыыргъаны, аны болушлугъу эки къралны арасында шохлукъ халда иш джюрютюуню джангы формаларын ёсдюрюге джарайды.

Орта Востокну аралыгъында орналгъанды Иордания. Европадан Узакъ Востокга, Юг-Восток Азиягъа, Австралиягъа баргъан хауа, джертин джолла да Иорданияны юсю бла ётедиле.

Ёмюрледен бери да бу кърал джолланы юсю болгъанды. Бурунгу Египетни заманында Юг Аравиядан былайтын багъалы джюклери болгъан туюе караванла ётгендиле; кечирек а, набатейчиле бла римлилени заманында, Индия бла Римни арасында эм онглу сатыу джолла былайтын ётгендиле. Ол джолла бла крестоносецле, османчы тюркле, англичанла джюрюгендиле.

Кёб затны кёргендиле, кёб хапарны сакълайдыла бюгюнлюкде да Иорданияда бурундан кългъан историялы затла, джазмала, аууз творчество.

Бюгюнлюкде Иорданияда власть конституцион парламент монархияны кълундады. Хусейн ибн Талалды патчах, Хошимитлени династиясындан. Ол Москвада да болгъанды. Аны бюгюнню политикасы бизни къралларыбызны арасында шохлукъну ёсдюрюге себеб болады.

Иорданияда прогрессивли кючлени бирикдирген Коммунист партияды, ол къралны баш эркинлиги ючюн, халкъны насыбы ючюн кюрешде тюз джолдады. Халкъла арасы революцион кюрешге тыйыншлы юлюш кълшады.

...Исси эди да, балконнга чыкъгъан эшиклени ачыкъ кълйгъан эдик кече. Эртденбла азан кълчыргъан та-

ууш уятды. Радио бла кычырадыла. Ара площадьда мийик минаретни башында орналган алюмин репродукторладан чыгыб, ариу ауаз, хауаны квалтыратыб, кенгге керилген эшиклеге да киреди.

Туруб, орамга кыраганыкта, шахарчыла кызгалыб, хар кюндеча, ишлерин кюлгга алган эдиле. Былай кырагганлай кёзге тюртюлген зат—орамда адам кёб, кийимлери тюрлю-тюрлю: европалы костюмла, инчиклерине джете узун келекле, бучхаклары тар, кенг кенчекле, джаулукула. Узун келек, джаурук джюрютген да тиширыуладыла деб келмесин келююзге—эркишиле киедиле. Кёксюл чубар, акъ, нанык бетли джаулукула—эркишилени башында, кысха чачаклары бла, джел атмазгга уа джаурукну тышындан чалыудан соггулуб этилген эки кват чархчык киедиле теппелерине.

Тиширыу кёб кёрюнмейди. Кёрюннгенлени да асламысы кыра киеди, бетине да джукга ау атыб...

Эртденнгиге чай ичиб, хар нени билирге, кёрюрге ашыгыб, орамга чыкдык. Орта бойлу, чырайлы араблы эди гид.

— О-о, мен бек кыуандым Россиядан туристле келгендиле деб эшитгенимде! Ингилиз туристлени айлан-дыр шахарга дегендиле да, унамай кетгенме, сизни бла айланыргга суюб. Сизни биз бек баггалы кёребиз, совет адاملаны,—деди ол, ариу ышарыб, бизни барыбыз бла да кюл тутушуб бошаггандан сора.

Аны сёзюню кертилигин кесибиз да кёрдюк: орамда бизге тубегенлей, ышарыб, кюл булггаб: «Руси? Руси хорошо, хорошо,»—дей эдиле.

Амманда 300 минг чаклы адам джашайды. Бек эски шахарды ол, алай а, кызауатла болуб, кюлдан

кьолгъа кёб кёчгенди. Аллай бир да оюлгъанды, джангыдан ишленгенди.

Таулу джерде орналгъанды шахар. Юйле тик къабыргъалагъа илиниб тургъанча кёрюнедиле. Орамгъа чыгыб къарасанг, биздеча уллу юйле кёрлюк тюлсе, гитчерек таш юйледиле. Балконлары бла башлары тюз джабылгъан, таш поллу тёртгюл юйле. Ташчыланы черлигине сейирсинмей боллукъ тюлсе, алай ариу ишленгендиле.

Кёб юй ишлейдиле шахарда, алай а техника кёрюнеди. Эски мадарла бла кьолдан этилгенди хар зат.

Орамда адам кёбдю. Юйлени тюрб этажларында — гитче тюкенчикле, мастерскойла. Биринчи къарагъанны кёлуне, саулай орам сатыу эте кёреме, деб келликди. Бизни тюкенледеча, кесгин багъа салынмайды затлагъа. Энци сатыу, базар халда. Межгит кёбдю, дин кючлюдю. Баш болуб муслиман дин, алай а христианлы арабла да аз тюлдюле.

Шахарда эски памятникле кёбдюле. Бурунгу архитектура. Памятниклени асламысы римлилени заманындан къалгъандыла. Аланы бири шахарны северо-восток джанындагъы циркди(театр).

ЭСКИ ТЕАТР

Ким, къачан ойгъаны белгили тюлдю. Кёб заманны топракъ, къум басыб тургъанды, 1950 джылдан сора башлагъандыла аны тазалаб, джарашдырыб. Бусагъатда да театрны тегерегин къазыб, тазалаб, эски болумуна къайтарыр ючюн кюрешедиле.

6 минг адамгъа орун барды. Адам олтургъан орунла джассы таш тапчанладыла. Бююнлюкде театрны хайырландыргъан да этедиле. Арабла разылыкъ бла хапар айтадыла: бу театрда орус ансамбль «Березка» уллу концерт бергенди: 5 сагъатны сценадан кетерге къоймай, эркелетиб, тамаша болуб къарагъандыла орус артистлени тепсегенлерине, оюнларына, джырларына.

Театрны башы ачыкъды, орну кёбдю, алай а къарыу-суз ауаз да таза эштиледи, узакъда олтурсанг да.

Къулла ишлегендиле театрны. Ол заманда байлыкъ-гъа, тукъумгъа кёре джамагъат кёб классха юлешингенге-ни себебли, театр-гъа келгенлени да орунлары «сыйларына» кёре болгъанды, патчахны орну уа айырылыб башхады. Ол огъай театр-гъа да башха-башха эшикле бла киргендиле. Алай бла хар атламда айрылыкъ, тенгсизлик танылыб тургъанды.

— Бусагъатда Хусейн, патчахны бурунгу орунда олтурмай, халкъны арасында олтурады, — деди бизге гид, Хусейн ибн Талалны олтуруучу джерин кёргюзюб.

Уллу театрны къатында къышхы театр да болгъанды, башы джабыкъ театр. Аны бусагъатда оюлгъанын джамай, къабыргъаларын сюей турадыла.

МУЗЕЙДЕ

Амманны огъары джанында тикни башындады музей. Ол уллу мекам тюлдю, ичинде кёз алдарча кёб зат да джокъду, дерге боллукъду, алай а бизни эрагъа дери мингле бла джылладан хапар айтхан экспонатла бардыла. Экскурсияны артыкъ да сейир этген анда бир абаза къыз бла черкес къызгъа тюбегенибиз болду. Ала эки-си да университетни этнография факультетин бошаб, му-

зейде илму кьуллукъ эте эдиле. Къабарты-Малкъардан, бизни областдан адамла болгъанларын билгенлеринде, илешиб, хар неден терен хапар айтдыла.

Босагъадан киргенлей юсюнде кызыл ичли къара чепкени бла, дженглерин да ёрге кыйырыб, кавказ къамасы, бычагъы, героху бла, башында бухар бёркю бла черкеслини макетин кёрдюк. Сейирсиндик анга, алай а арт джюз джылны ичинде Иорданияны историясында тыш къраллы джауладан аны сакълауда черкесилени (Кавказдан кёчюб баргъан миллетлени барына да алай айтыргъа ёчдюле) уллу юлюшлери болгъанды. Аны унутмайдыла арабла, сый бередице.

Музейни эки залы барды. Аны ичи мияла витриналадан толуду. Хар къалайда — ёмюрле узуну джашаудан хапар айтхан затла. Аланы эски шахарланы орналгъан джеринде къабырлада, шыякылада табхандыла. Ташдан, темирден, кюмюшден, джезден дагъыда башхаладан этилген затла. Халкъны джашау болумундан, усталыгъындан, турмушундан, адетлеринден хапар айтадыла ала.

Ма, сёз ючюн, адам баш сюек. Аны тешиги барды. Алимле белгилегеннге кёре, талай минг джылны мындан алгъа арабла адам башха операция эте билгендиле. Ол затны билдиреди бу экспонат. Бурунгу адамланы чемерликлеринден, усталыкъларындан хапар бередице хар зат. Адамланы ашлары, кийимлери къалай болгъанын билдирген экспонатла аз тюлдюле.

Бир джерде уа биз бир юдегини — 13 адамны — къалай асыралгъанын кёрдюк: шыякыда табханларыча джарашдыргъандыла аны музейде да. Ол дунияда да джашау этерикбиз деб, бурунгуланы муратлары алай болгъанды, ол себебден юдегини биргесине сауут-саба да, юй керек да басдырылгъанды.

Бирси залда уа таш гробланы, гинджиге ушаш, ичине адамны салыб асыраргъа ишленнген къошун къабланы кёрдюк. Джерни теренинден къазылыб табылгъан таш, мермер статуяла да кёбдюле. Ала чемерликни, реализмни джолу искуствода бурунладан келгенин кёргюзедиле. Табылгъан затланы дуния историягъа да уллу магъаналары барды, багъалыдыла ала.

Баш эркинлик табыб, кесини къраллыгъын бегитиуню, мюлк, культура, илму ёсюмню джолуна тюшюб баргъан Иорданияны музейлеринде да излем иш аякъ юсюне болуб барады. Ол зат музейни ишинде танылады.

Уллу сейир бла къараб, музейден шахарны башха джерлерине айланыргъа кетдик.

УНИВЕРСИТЕТДЕ

Экинчи кюн университетде болдукъ. Ол 1962 джыл ачылгъанды. Шахардан 12 километрни барыб, Джубейк деген джерчикдеди. Ариу джерди, тереклени ортасында талай мекамда окъуу корпусла, библиотека, лабораторияла орналгъандыла.

Биз автобусдан тюшгенлей, аллыбызгъа чыгыб, студентле тегерегибизни алдыла. Эркин сёлеширге тылмачлыгыбыз джетмесе да, шохлукъ бла ачыкъ кёллюкню джашла бла къызланы бетлери, кёзлери ариу ангылата эдиле.

Устазланы бири уа орусча ариу сёлешиб, эски шохларына джолукъгъанча эркетледи, Москва университетде окъугъан кёре эдим кеси да. Университетге айландыргъан, хапар айтхан да ол болду.

Окъуу заведениелени асламысыча, бу университет да къралны кълундады. Аны 6 факультети барды: араб тилден, история бла археологиядан, географиядан, д. а. к.

Университетге орта школну бошагъанладан аладыла. Экзаменле бериб кирмейдиле. Аттестатланы конкурсу бла аладыла. Окъугъаны ючюн студент бир джылгъа он динар тѐлейди (30 сом чакълы). Стипендия кълуру айырмагъа окъугъанлагъа бериледи. Фатар бла да университет хазна кишини баджаралмайды. Тишируу азды.

Университет 3 минг адам алады да окъургъа, 8 минг адам кълушлады, конкурсха.

Израилни чабыуулуну зараны студентлени джашауларына да джетгенди: 3 мингден бир минг студент юсюз, болушлукъсуз кълалыб кетгенди. Кимини юю болмагъанды, кимини юю, адамлары сионистле кючлеген джерде кълалгъанды. Джюрегинде ачыуу, кълалгъысы болгъан студентле кѐбдюле: мюлкге заран тюшген бла бирге адамла да ачыгъандыла, бюгюнлюкде да залимликни сынаидыла оккупантланы аякъ тюблеринде студентлени джууукълары, тенглери. Аллай студентлеге кърал фатар, стипендия береди, кълундан келгенча болушады.

Университетде 50 кълыз окъуйду, ал башланган школгъа джюрюгенлени саны кѐб болса да, огъары класслагъа джете тебрерге азаядыла. Алай болса да тиширууланы бош этер ючюн, аланы джамагъат ишге кълшар ючюн аз иш этилмейди.

Окъуу араб, ингилиз тилде да барады. Окъутуучу коллектив 140 адамды. Аланы ичинде тышыннан чакъларылгъанла да кѐбдюле. Бизге айтханларына кѐре, университетде орус тил бла орус литератураны факультетин ачаргъа хазырлана турадыла.

Библиотекада да болдукъ, 65 минг китабы барды араб, ингилиз тилледе.

Окъуу заллагъа, межамлагъа кириб, арбазгъа чыкъдыкъ. Тереклени ортасында, джашил къатапача, ариу къырдышда араб джашла китабланы къадалыб окъуй эдиле. Аладыла келир заманда Иорданияны илмусун, миллет культурасын ёсдюрлюкле. Университет а къралны бюгюнню билим джулдузуду.

Кете тебрегеникде, эркетиб, совет студентле бла шохлукъ джюрютюрге излегенлерин, Москвада билимлерин ёсдюрюрге талпыгъанларын айтдыла.

ДЖЫЛЫ ТЮБЕШИУЛЕ

Иорданияда араблыладан сора да урумлула, эрменлиле, туркменле, курдла, черкеслиле, чеченлиле джашайдыла. Черкеслиле бла чеченлилени 1877 — 1878 джыллада орус-тюрк къазауатдан сора тюрк правительство аскер колонистлеча кёчюргенди бери. Черкеслиле Вади-эс-Сирде, Наурда, Сувейлиде, Эль-Ядуда, Амманда, аны тегереги джерледе джашайдыла. Чеченлиле уа — Заркада. Чеченлиле айтханнга кёре, сахарны ишлегенле да аладыла.

Бу кавказ миллетлени санын тюз билген къыйынды, алай а иги кесек бардыла.

Биз Амманнга келиб тюшгенибизни экинчи кюнюнден башлаб, къонакъ юйге тохтаусуз хошкелдиге джюрюб турдула ала.

Иорданиядан кетерибизни ал кюнюню ингиринде Заркадан чечен джамагъатны келечилери бизни турист группаны къонакъгъа чакъырдыла. Алай а ол кюн ингирде Аммандагъы Черкес клуб да чакъыргъан эди къо-

накъгъа. Эки джерден къайры болса да бирине барыргъа керек эди. Бир заманнга чактыргъанлары себебли, Заркагъа да къарады кёзюбюз, алай а къабарты джашла бла бизни областдан баргъан экибиз черкес клубха барыргъа разы болдукъ.

Клубха баргъаныкъда — тик джерде ишленнген мийик юйню бир этажында эди ол, — аллыбызгъа беш-алты джаш чыгъыб, ичгери киргиздиле. Уллу зал эди биз кирген, алай а ичи къарангы, адамдан тыкъ-тыкълама — киногъа къараб тура эдиле. Сейирсиндик. Шыкыртсыз бирер джерге олтуруб, биз да къарадыкъ киногъа, тилсиз кино... Нальчикге барыб къайтхан адыгей джаш айланнган, кёрген джерлерин киногъа тюшюрюб келген кёре эдим, биз да бизге багъалы джерлеге тансыкълаб къарадыкъ. Кинону кёргюзген адам кеси хар затны юсюнден хапар айтады. Ма, Нальчикни орамлары, гокка хансла, ариу юйле, къууанчлы сабийле, джарыкъ бетли тиширыула, эркишиле, пионер лагерь, тауда, табигъат байлыкъны арасында солугъан насыблы совет адамла — быланы бары да белгилиди бизге, ол бизни кюндеги джашауубузду. Алай а къарагъанлагъа ол башха джашауду, таурухдача, ашхы, насыблы джашау...

Заман заманы бла ахсыннганларын, тамаша болгъанларын, джюрек сезимлерин ичлеринде тыялмай, тышындан айтханларын эшитебиз. Қыйынды кеси сынамагъанлай аллай затны ангыламакълыкъ. Туугъан джуртундан узакъда джашаб, анга термилиб, анга созулуб джашагъан адамланы джюреклери къалай таралгъанын кёзю бла кёрмегеннге сёз бла суратлагъан къыйынды. Аллай затны кёрдюк биз.

Кино бошалды. Электро лампала залны ичин джарытдыла. Кёзлеринде джыламукъ тамчыла джылтырагъан адамланы кёрдюк. Аланы ичинде къарт, джаш,

тиширыу да бар эди. Бары да бизни төгерегибизни алыб, кыучакълаб, ийнакълаб хапар сордула.

— Ий, марджа, бир джерге олтуруб кълалмагъыз, хар къайсыбыз да кёзюгюзге къраргъа, туугъан джурту-бузну, халкыбызны кёзюнден кёрюб, тансыкъларгъа сюебиз, — деб бизни бирер джерге олтуртдула. Хар джоппучукъда — ушакъ, соруула.

Окьюуну, джашауну, эркинликни, адетлени — кёб затны юсюнден сора эдиле ала.

Кеслеринден да айтдыла хапар, джашаулары ишлери да араблыла бла кысха байламлыды. Мюлк, культура иште, аскер кыуллукъда болгъанла кёбдюле. Израилни чабыуулуну кёзююнде кёб черкес джаш джигитлик этгенди. Аланы бирин тюбешиуде кёрдюк. Шурдум эди тукъуму. Орта бойлу, сары шинли джаш, истребитель авиацияны летчиги. Джангыз кеси 12 израилчи самолет бла сермешиб, бешисин агъызгъанды. Джигитликге сый бериу хар къайда да бирча адетди. Шурдумну бек багъалатадыла.

Бир кесек ушакъ этгенден сора, башха бёлмеге чакъырыб, кофе ичирдиле, библиотекаларын кёргюздюле. Черкес тилде журнал, китаб чыгъады, джазгъанлары араб алфавит блады. Клубда бусагъатда бизде джорюген алфавитге юретедиле.

Миллет культураны сакълауда клубну магъанасы улуду. Мында тау тепсеуле бла макъамлагъа юретедиле. Тюбешиу той бла бошалгъаны себебли, тепсеучюле, кыобузчула чемерликлерин кёргюздюле. Бурунгу акъырын тепсеуле, тартыула, стемейге барыу... Къамала бла тепсеген джашла да бар эдиле. Тепсеген кыызла, джашла да кавказ кийимле кийиб эдиле. Къартланы бири, кавказ кийими сакъланганла бары да бюгюн иш этиб кий-

ингендиле, дей эди. Дагъыда бар эдиле таулу кийим-лери болгъанла.

Кече ортасында кетдик клубдан. Къонакъ юйге дери ашырдыла бизни. Бир къауумлары уа экинчи кюн Сирияны чегине дери ашырдыла. Ашыра туруб айтхан сѣзлерин сизге эшитдиреме, багъалы окъуучула:

— Джылла къанны суугъа буралмайдыла. Бизни санларыбызда, джюрегибизде тебиб ургъан къан таулу къанды. Бизни аталарыбыз-бабаларыбыз бир болгъаны киби, ол къан да бирди. Биз къарнашбыз сизни бла. Мында туусакъ да, бизни джюрегибизни ол къан джылытханлай турады. Аны ючюн сюебиз Кавказны, кавказ халкъны да алай кемсиз. Аягъыгъыз джетгенлей, туугъан джуртубузгъа, халкъгъа бизден тансыкъ салам айтыгъыз. Сизде джашауну аламат болгъанын, культураны, окъууну ѳсгенин, бютеу миллетле туугъан къарнаш-лача джашагъанларын билебиз. Ол къарнаш юйюрге къошулургъа, туугъан джуртубузгъа къайтыргъа талпыгъаныбызны айтыгъыз...

Юч кюнню Амманда туруб, сейир адамлагъа тюбеб, хар къалайда да суймекликни, сый бериуню сезиб, саламлашыб, Сириягъа джолгъа чыкъдыкъ.

ПАЛАТКА ШАХАРДА

Иорданиягъа кече келгенибиз себебли, кѳрмеген затларыбызны да кѳрдюк, Аммандан кетиб бара.

Кѳб эшитгенбиз хапар Израилни араб халкъгъа зарауатлыкъ салгъаныны юсюнден. Алай а исси кюнню тюбюнде адамны кѳю джетген кенг къум тюзледе брезент палаткаланы кѳрсенг, не суу, не битим болмагъан джерде, ма ол заманда ангылайса толусу бла къачхын-

чыланы не болумда джашагъанларын бюгюнлюкде. Аллей палата шахарла талай джерде бардыла. Юйлеринден, ырысхыларындан айырылгъан адамла джашайдыла алада. Кърал болушлукъ береди алагъа, алай а аны бла не зауукъ этсинле?

Ёмюрден бери джашагъан джерлеринден илгиздик этиб аланы, сионистле кеслерини къралны чегин кенгертирге излейдиле, адам улуну тюз оюмун къулакъгъа алмайдыла. Ким айтыр, эртден кеч болса да, зорчула эринлерин къабмазла деб?!

Араблыла, бир кёзюуге дери онгсуз болсала да, бой салмагъандыла. Партизан кюрешни бардырадыла. Кюч джыядыла, аскерни бегитедиле.

Аланы тюз ишлерин совет халкъ джакълайды. Тыйыншы болушлукъ береди. Ол затланы барын да англайдыла арабла. Уллу сый береди, бюсюреу этедиле. Совет Союзгъа, совет адамлагъа. Аны барын да биз кесибиз кёзюбюз бла кёрдюк.

СИРИЯДА

ЭНТДА ТЮБЕШИУЛЕ

Дамаскга октябрны ингиринде къайтдыкъ. Автобускадан тюшюб, къонакъ юуге киргенлей — аны биринчи этажында креслолары бла уллу залы бар эди, — джыймылыб тургъан адамланы кёрдюк. Аланы ортасында — Фахат, ол мен хапарын айтхан Фахат:

— Майна келдиле, аладыла мен айтханла, — деб, къолу бла бизни кёргозе тура эди.

Къарачай, малкъар, черкес джашла эдиле ала. Фахат сёзюне ие болду: бизни къачан, къалайгъа келлиги-бизни билиб, аллыбызны сакълаб тура эдиле.

— Салам алейкум, Фахат, къалайды хал, джашланы джыйыб келген шойса да, — деб керти къууаныб саламлашдыкъ. Нёгерлери бла танышдырды, къучакълаб, къол тутуб:

— Нечиксиз? — деб (тюбеселе тыпчылыкъ, эсенлик соргъанлыкъларыды), джашла арагъа алдыла...

Бир кесек заманига ушагъыбыз бёлюндю: биз кече къаллыкъ номерни билирге, ингирги шхууур ашаргъа керек эдик. Джарашыб, джукъ ашаб бошагъаныкъда уа, юсюбюзге сорууланы къуйдула. Ушакъны баргъаны, болуму эртдеден таныш адамла, кёбден бери тюбемей туруб, джангыдан джолукъгъан кибик эди.

Кёб тюрлю затны сордула.

— Энчи юйлери, энчи мюлкери бармыды совет адамланы, огъесе орта мюлкден сора энчилик джокъмуду?

— Врачла, алимле кёбмюдюле?

— Таулу халкъладан уллу къуллукъда неда илмуда ишлеген адамла бармыдыла?

— Эллиле къалай джашайдыла?

— Культура, адет, къылыкъ...

Бютеу сорууланы тизген къыйынды, аны кереклиси да джокъду. Къыххасы, тансыкълаб, бизден, бизни джашауубуздан хапарлы болургъа излей эдиле.

— Иорданиядагъы таулулача, была да 75 — 100 джылны мындан алда Турциягъа кетгенледендиле.

Осман империя таулуланы кесини чеги баргъан джерлеге орналтханды да, артда аны чеклери къыхсар-тылгъанларында, ала тышында — Сирияны джеринде къалыб кетгендиле.

Къарачайлыла бла малкъарлыла эм алгъы бурун Дамаскны (Шам дейдиле араблыла кеслери) ортасында, биз тохтагъан къонакъ юнню артында межгит болгъан джерге тюшгендиле. Шахарда джашаргъа эркинлик, орун бергендиле, алай а: «Биз малчылыкъ бла юреннген адамлабыз. Былай бир эл салыб, малчыкъла тутарча джер берсегиз», — деб тилегендиле.

Хубийланы Осман хапарын айтхан Блей орналгъан джерни бергендиле. Ол заманлада битими, сууу болгъан таб джер болгъанды, алай а талай он джылдан къум басыб, эл ол сиз газетде окъугъан болумгъа джетгенди.

Бюгюнлюкде элни джаш тѐлюсю, эркишилери шахарда предприятияледе ишлейдиле, баш болуб къумач сокъгъан фабрикалада. Аладан эдиле бизге хошкелдиге келгенлени асламысы да.

Беккаладан юч къарнаш, Геммоладан, Этезладан, Атмырзаладан (Басхан бла Чегемден), Гогуйладан (схауатчыла), Джабаладан, Байрамкъулладан, дагъыда башхала бар эдиле. Ала бары да Къарачайда, Малкъарда джууукъларын табаргъа излегенлерин айтдыла.

Ушакъ кече арасына дери барды. Андан сора уа харкюн сайын келгенлей, тансыкълагъанлай турдула биз кетгинчи.

Адамла соруучу талай затны юсюнден айтайым энди.

КИЙИМЛЕРИ, ТЮРСЮНЛЕРИ, ТИЛЛЕРИ

Джаш къауум европалы костюмла кийиб келиучен эдиле. Элден келген эки къартны уа башларында — джаулуукълары, кѐнчеклери — тар бучхакълы, кенг аулу,

огъары джанларында — жекетлери, аякъларында уа туфлилери.

Сёлешгенлери бизничады, алай а башхаракъды мелодикасы. Сёз байлыкъ тохтаусуз ёсюб барады хар халкъда да. Сирияда къарачайлыланы да ёсгенди сёз байлыкълары, кёб араб, тюрк сёз къошулгъанды. Малкъар, къарачай, черкес бир-бирлерине чалышыб джашагъанлары себебли, сёзлери да бир-бирини тилине иги танг сингнгенди.

Чырайларында тюрленнген джокъду, сормагъанлай танырыкъса таулу халкъдан болгъанларын, кеслери «бир-бирибизни сормагъанлай таныб къоябыз», деб халпар айтдыла.

КЪЫЗ БЕРИУ, ДИН

Юйлениу адет хазна къалмай эскичады. Къыз джаны огъай демесе, къалын тёлеб, неках этиб, талай замандан джашны юйюне келтиредиле. Алгъаракълада къалыннга кёб тёлерге керек болгъандыла. Ол бек ауур тийгенди юйленирге излегеннге, уллу тыйгъыч да болгъанды. Ол себебден таулу къартла, джыйылыб, оноу этгендиле да, энди къалыннга 500 лира тёлейдиле (125 сомдан бир кесеги аслам). Алай а иш аны бла бошалмайды: къралда джюрюген джорукъ бла, эркиши, юйленир ючюн, юйдегисин асырар чакълы бир мюлк джыяргъа керекди. Тыйыншлы мардагъа джетдиралмаса, юйленирге эркинлиги болмайды эркишини.

Уллу тыйгъычды ол. Аны чуруму бла джыллары келгинчи хазна юйленалмайдыла джашла.

Айырылгъан тёрелери болса, мюлкню эки юлешедиле, алай а тиширыу айырылыргъа суймесе, эркишини

эркилиги болмайды аны кѳояргѳа, дейдиле. Талай кѳа-
тын алыргѳа да болады кѳралда джорукѳ бла, тиши-
рыугѳа кечинирге мюлк болум кѳураяллыкѳ эсе. Кѳыз-
ны джууукѳлары унамасала берирге, ол а джашха разы
эсе, кѳачыргѳан адет да барды.

Бизге тюбеген джашланы бир-бирлерини кѳолларын-
да мынчакѳлары бар эди. Бир кѳолда мынчакѳ, бир
кѳолда — сигарет. Тютюн ичерге бек ёчдюле араб кѳрал-
лада, аракѳыны унамасала да. Дин таулуланы арасын-
да алкѳын кючлюдю, джашауларына заран да келти-
реди.

Шукри деб бир джаш былтырдан бери суйген кѳы-
зын алалмай турады. Аламат джашды, окѳугѳан джаш,
кѳуллукѳ этген, кѳолундан кеси да мынчакѳланы тю-
шюрмейди. Алай а, Шукри аллахха ийнанмайды деб,
эки суйгенни юй болургѳа кѳоймай бюгюн да турадыла.
Бир башха джаш а, «кѳурандан джашаугѳа не магѳана
барды, табанны басыб бир джанына быргѳаб кетерге
керекди» дегенди да, суйген кѳызыны атасы берирге
унамагѳанды анга кѳызын. Джаш кѳачыргѳанды кѳыз-
ны. Биз баргѳан заманда алты ай бола эди бирге джа-
шагѳанлы. Алай а биягѳы киши темирчилегенлей, кѳы-
зын сыйырыгѳа излегенлей турады.

Аллай кѳарангылыкѳны зараны окѳургѳа излегенле-
ге да тиеди. Алай болса да Дамаскда джангылыкѳны
ангылагѳан, насыблы джашау ючюн кюрешген, адамла-
ны ангыларын ёсдюрюге болушхан асыулу джашла
кѳбдюле. Ала марксизмни-ленинизмни теориясын ангы-
лагѳан, орус литературадан хапарлары болгѳан, совет
джашауну, совет халкѳны таза суйген асыулу джаш
адамладыла. Кѳралны предпрятиелеринде ишлейдиле,
кѳралгѳа халкѳгѳа да джараулу иш баджарадыла.

ШОХЛУКЪ САЛАМ

Джашла эркетиб, къолтугъубуздан кириб, бирге-бизге талай кере киногъа бардыла. Футбол оюннга, Сирия бла Ливанны арасында джыгъышыучулары эришулерине къараргъа элтдиле. Къонакъда, тойда да болдукъ. Хар къайда болсакъ да, бизни къралгъа сюймекликни, Ата джуртха къайтыргъа таралмакълыкны юсюнден айта эдиле. Башында айтханыбызча, газет, журнал окъуб, радиогъа тынгылаб, совет адамлагъа тюбев, бизни джашауубуздан хар къуру да хапарлы болгъанлай алагъа сукъланганлай турадыла. Кавказгъа къайтыргъа къагъыт джарашдыра айланганла да бардыла. Бизге келиб окъургъа талпыгъанла кѣбдюле, орус тилге сабийлерин юретгенле да бардыла. Геммоладан биреуленни эки джашчыгъы да — эки джыл болады ала школда орусча окъугъанлы дей эди — бек ариу сѣлеше эдиле орусча.

Джаш адамлада бери къайтыргъа излемеген джокъду.

Бир джаш адам былай айтды:

— Биз билебиз сизни бююнню джашауугъуз аламат болгъанын. Аллай джашау къурар ючюн кѣб ишлегенсиз, джаула бла да кѣб кюрешгенсиз. Бизни кърал да джангы джашау къурауну джолуна тюшюб барады. Къарыуубузну салыб болушургъа керекбиз социализм къуаргъа. Алай эталсакъ биз да, уялмай, СССР-ге къайтыб, сизни бла биргелей джашау къуарбыз, джашаудан сизни бла тенг юлюш алыргъа да тартынмазбыз ансы, бусагъатда хазыр тепсиге мыллык атханча боллукъду, мени сартын....

Кѣб сагъыш этедиле джаш адамла, термиледиле келирге, ол кюнню джууукълашдырыр ючюн ишлеген да

этедиле. Бизни ашыра туруб, бютеу Совет къралны халкъына суймекликлерин, исси саламларын айтырыбызны тиледиле.

АЛАГЪА ДА ДЖЕТГЕНДИ ДЖАРСЫУ

Израилни артыкълыгъындан арабла бла биргелей таулула да табхандыла джарсыу. Кёб адам айырылгъанды юйюнден, малындан. Бююнлюкде аланы кёбю Дамаскда джашайды. Кърал алагъа болушлукъ береди, иш бла баджарыргъа талай зат этгенди. Асмет деб бир малкъар джаш аллай болушлукъ берген комиссияда ишлейди.

Израилчи агрессиягъа къраршчы къазауатха да кюшулгъанды. Мыдах болуб хапар айтды ол:

— Тейри, уллу юйдегибиз барды. Мекам, мюлк кюураб, бир джашайыкъ деб тура эдик да, бир тукъум бир затыбыз кълалмагъанды юсюбюзге кийгенибизден башха. Бизничала кёбдюле. Болушлукъ аладыла къралдан, алай а бютеу кърал сынагъанды кыйынлыкъ, неди амал, адам да кёб ачыгъанды, таулуланы да ёлтюргендиле сионистле...

Дамаскда да барды таулуланы клубу. Ачха фонду анга киргенле телеген взносан кюуралады. Аны болушлукъгъа джоядыла. Ол ачха азлыкъ этеди. Къачхынчылагъа, инджилгенлеге болушлукъ этер ююн, таулула футбол команда кюурагъандыла. Аны Сирияны джыйым футбол командасыны капитаны Бекка улу юретгенди. Джашла иги ойнайдыла, дейдиле. Энди ол команда ойнаб тюшюрген ачха да клубну кереклисине джоялады.

Къралны аякъ юсюне толу салыр ючюн, кёб зат эти-
леди. Совет Союзну болушлугъу ол иште уллуду, магъа-
налыды. Аны ангыламагъан болмаз Сирияда. Ала, эрт-
де кеч болса да, тюзлюк хорларыгъына ийнанадыла.

СИРИЯ

Дунияны эм эски къралларыны бириди Сирия, тау-
рухда айтылгъаннга кёре, аны тауларыны бирини ба-
шында ёлтюргенди Каин кесини къарнашын — Авельни.
Къралны ара шахары Дамаскны тёбен джанында —
ариу Гутада ашыргъандыла Адам бла Хауа кеслерини
джашауларында эм иги кюнлерин. Мингле бла джылла
боладыла бу сейир джерлери, сейир шахарлары бол-
гъан къралны тамаша историясына.

Битимсиз къум тюзле, къышда джайда да джашил
кийимин тешмеген суу джагъала, дорбунлу, шыякы те-
шликли къаты къаяла, акъ кёмюкю салкъын тенгиз
толкъунла джалагъан сейир джагъала. Тюрлюдю мын-
да табигъат болум, алай а барындан да тамаша узакъ
ёмюрледен хапар айтхан сейир джерледиле.

Сирияны джерлери кёб цивилизацияны кёргендиле,
урушла кёб кере салгъандыла къалабалыкъ, кёб кере
тоналгъанды Сирия.

Мында история, культура памятникле кёрлюксе, ме-
джисууну заманындан храмла, араб къалала, монастыр-
ла бла клисала, межгитле бла дворецле — была Си-
рияны шахарларында эркин тюбеген затладыла.

Бу къралны джери Азияны, Африканы, Европаны би-
рикдиргени себебли, ёмюрледен бери да кюкю кърал-
ланы эслерин бёлдюргенлей тургъанды. Аны ючюндю
бюгюнде да бир къауум къралны Сириягъа Израилни

удулаб кюрешгени. Саулай да къралда 4,5 миллион адам джашайды. Дамаскдан сора уллу шахарлары быладыла: Халеп (Алеппо), Хомс, Хама, Латакия.

Кърал бюгюнлюкде аграр къралды. Къуу тюзлери, такыр таулары кѣб болса да, мамукъ, мюрзеулук битимле, терек бачхала, тахта кѣгетле ѳсдюреди.

Промышленносту къарыусузду, алай а къумач сокъгъан фабрикала, нефть джарашдыргъан промышленность д. б. бардыла, къол усталыкъ уллуду.

Ма ол къралны ара шахарына келген эдик биз Иорданиядан октябрны 16-сында.

Шахарда эм алгъы бурун къарачайлылагъа тюбегенибизни юсюнден айтхан эдим. Блей элге барыргъа таблыкъ тюшмеген эди. Энди хапар джолоучулукъ элтген джерлени, кѣрген затларыбызны юсюнден боллукъду.

ДАМАСК

Тамаша шахарды ол. Юч минг джылны мындан алгъа ол Арамей къралны ара шахары болгъанды. Омейядланы тукъуму патчахлыкъ этген кѣзюуде бютеу муслиман дунияны столицасы болгъанды. Ол кѣзюуге тюшеди шахарны эм бек айныгъаны. Арадан иги кесек заман озуб а, Осман империяны аякъ тюбуне тюшюб, тѳрт ѳмюрден асламны тургъанды. Аны юсюнден музейледеги экспонатла, межгитле бла башха мекамла айтадыла.

Сирия Араб Республиканы столицасы уа 1946 джыл болгъанды. Бюгюнлюкде ариу шахарды Дамаск (неда Шам — арабла айтханча). Касъен таулары къабыргъаларында орналгъанды. Шахарны ичи бла Барада деген суу ѳтеди. Аны джагъалары джаб-джашилди. Шам-

ны төгерегинде да, суу джетген джерледе, терек бачхала бек кёбдюле. Ортасында орамла кенгдиле, эм ариу джерлери уа бай кварталла болгъан джерди. Къыйыр төгерегинде тиклеге ёрлеб тургъан орамла тардыла.

Мында 500 мингден аслам адам джашайды.

Шахарда айлансанг, сейир эскертмелеге тюртюлесе. Бизни шахаргъа сёзге таб бир джарыкъ адам айландыра эди да, бек разы этди.

— Мен туугъан шахарымы бек сюеме, аны юсюнден айтыб тебресем, булбулча джырлайма. Кесиме алай кёрюнюб къалмай, сиз да джаратсагъыз, уллу къууаныкъма, — деб накъырда эте, кёб джерге айландырды. Ананийни клисасын — христианствону памятнигин, шейит Иоанны къабырын, уллу Омеяд межгитни, Омеядланы властын къурагъан халифни — Муавини къабырын, Салах эд-Динни мавзолейин, Аль Адумну къаласын, уллу базарны кёргюздю.

Аланы хар бирине сейирсиниб къарадыкъ.

Уллу Омейяд межгит исламны магъаналы, дунягъа белгили эскертмесиди. Аны историясы, архитектура ариулугъу сейирдиле.

— Бусагъат замангылы бир историк айтханлай, дуняда мекам ишлеуде бу сейирлик затды. 8 ёмюрге ишленгенди. Халиф Аль Валид ишлетгенди, — деб, хапар айтады экскурсовод.

12 минг адам он джылгъа ишлегендиле аны. Аны узунлугъу 357, кенглиги 100 метрди. Ичинде адамла намаз къылыучу уллу залны узунлугъу 136 метр, кенглиги 37 метрди. Биз кирген заманда ичинде адам кёб тюл эди. Саулай залны ичине кюйюзле тёшелиб, ичине кирген аякъ кийимлерин тешиб киреди, тиширыу не билеклерин, не инчигин ачыб кирирге болмайды. Юсюне атаргъа халат бериб, алай киргизедиле.

Мекам бек ариу мекамды, кѣабыргѣаларында оюулары, джазыулары бла тѣртгюл ишленгенди, арбазы ортасындады. Устала эски оюуланы джангырта, реставрация эте тура эдиле.

Межгитден узакъ болмай Салах эд-Динни мавзолейи барды. Ол арабланы европачыланы чабыууларына кѣаршчы бирикдирген, биринчи фахмулу аскер башчы болганды. Крестоносецлеге кѣаршчы кѣазауатда аны джигитлиги историяда кѣалганды. Сермешиде кѣаты болса да, ол акѣыллы, джумушакъ, халал кѣллю адам болганды. Валтер Скотт да джазады аны ол шартларыны юсюнден.

Крестоносецлени аскер башчысы Ричард Львиное Сердце да Салах эд-Динни сыйын уллу кѣргенди, алдаулукъсуз, хатерли, батыр эмда уста кѣазауатчы болганы ючюн.

Ричард безгекден ауруйду деб эшитгенинде, Салах эд-Дин анга кесини энчи дохдуру бла алмала ийгенди.

Алай айтадыла: биреулен Салах эд-Диннге: «Орта акѣыллы, диннге башын берген адамнымы сайларыкъса, огѣесе диннге ийнанмагъан акѣыллы адамнымы?» — деб сорганды.

— Акѣыллы адамны сайларыкъма: ол кесини акѣылы бла тюз джолну таба билликди, — деб джууаб этгенди ол.

Аль Адумну кѣаласы уа XVIII ѣмюрде архитектураы юлгюсюн кѣргюзген мекамды. Шахарны губернатору Адумну кѣонакъла турургѣа деб ишлетгенди.

Арбазында — бассейн, тереклери, чырмауукъ гокка ханслары, кѣонакъ юйлери, араб хамамлары, бурунгу кюзгю, кюбюр, сауутла — кѣбдю чемерликни кѣргюзген зат бу музейде.

Бизни чынты тамаша этген а бурунлада Тулада ишленген орус самоварны юсюне тюртюлгенибиз болду, кыбыргъасында да медаль суратлары бла. Бютеу залларына айланыб чыкыдык. Таулуланы кийимлерин, сауутларын, сыбызгыларын да кёрдюк залланы биринде

«Восточный базар» деб эшитген болмаса, ёмюрде кёюме кёргюзалмагъанма аллай базарны. Дамаскда уа кёрдюм. Саулай ол сатыу этген тизгинлени биргелей узунлукълары 20 километрге джетеди. Анда болмагъан зат джокъду, дериксе. Былай кыйырындан киргенлей, чегет чыпчыкъла джоуюлдей тургъан джерге тюшгенча боласа адам дауурдан. Ариу оюулу араб кыумачла, андан да ариу джитибурун чарыкчыкъла... Востокиу шартларын танытхан затла. Хар ким кыйгъыда, кими сатар, кими алыр кыйгъыда. Тюкенледе хар кыалайда да базар сатыу — затны тюз багъасын билген кыйынды.

Этни киросуну багъасы 6 лира, ётмекни 7 лира, сигарет пачка 2 лирадан аслам, нейлон келек 7 — 10 лира, костюм 100 — 150.

Кыралны байлыгъы базардады, сатыучуланы, тюкенчилени кыолунда.

Бизни экскурсоводубуз керти да булбул кёре эдим, хар неден хапарны сейири бла айта, кёзюбюзню бек алапат ачды.

Кыралны эм уллу илму центри Дамаск университетди. Анда 14 мингден аслам студент окъуйду. 1932 джыл медицина институт бла юристлик институтланы тамалында кыуралгъанды. Бютеу француз оккупацияны кёзююнде университетде тюрлениу болмагъанды. Кырал азатлыкъ табханлай, ол ёсюб, кенгериб башлагъанды. Ачхасы, студентлери да кёб болуб, джангы

факультетле ачылгъандыла. Бусагъатда аны 11 факультети барды. Эм уллу факультет юрист факультетди, 7 минг студент окъуйду, кеси да 1913 джылдан бери хазырлайды юристлени.

Университетни дин къуллукъчула хазырлагъан бёлюмю да барды, алай а аны бошагъанла школлада араб тилден, литературадан да окъутадыла.

Библиотекасы да уллуду: араб тилде 24 минг китабы, тыш къраллы тилдеде 96 минг китабы барды.

Университетни тамалында эм джангы оборудование-си болгъан госпиталь (450 орундукъ), тиширыула джатхан больница барды (110 орундукъ). 1878 джыл ачылгъан Халкъ госпиталь ишлейди, аны хирургия, сабий, студент бёлюмлеринде ауругъанланы багъадыла.

Университетге къарагъан фельдшер, акушер школа къуралгъандыла. Анда кызла окъуйдула. Школла 1960 — 65 джыллада ачылгъандыла.

Бютеу бу окъуу комплексни бирикдирген окъуу шахарчыкъ къуралгъанды. Дамаскны ортасында эм ариу джердеди.

Мында джаш адамла окъуудан сора да искусство бла спортну тюрлю-тюрлю кружокларында юренедиле.

Экскурсовод бизни окъуу залладан башлаб, больницалагъа, лабораториялагъа дери киргизди. Джаш адамла бизге бек къууаныб тюбей эдиле.

КЪАЯЛА КЪОЙНУНДА ТАМАША ЭЛ

Малюляды аны аты. Октябрны 19-да баргъан эдик. Таурухдача, тамаша джердеди, кесини аз тюбешиучю энчи шартлары бла.

Дамаск бла аны арасы 60 километрди, алай а бир башха джуртха тюшгенча болуб къаласа. Ёзен бла ба-

рыб, кириш къаяланы тюз къойнуна кириб къаласа. Қъаялагъа джабышыб тургъан бу тёртгюл таш юйле бир-бирини юсюне ишлениб, башхасы болмай, уллу джонулгъан ташладан ишленнген басхычха ушайдыла. Джол зат джокъду. Бир юйню башы экинчи юйню ар-базыды. Бир-бир юйле уа къая тешикледедиле, дорбунлада, алларына хуна этилиб, эшик бегитилиб къалгъанды. Қъарылгъач уяла, — башха сёз табхан кыйынды.

Былайыны адамларыны тили да сейирди. Ала бу сагъатда да бурунгу арамей тилде сёлешедиле. Арабча сёлешмеген джангыз элди бу бютеу къралда. Ол тилде сёлешгенди Исса фыйгъамбар халкъ бла, ол тилде джазылгъанды Таурат да, дейдиле.

Дунияны тюрлю-тюрлю джерлеринден джыл сайын бери кёб художник келеди сурат салыргъа. Шыякы тешикле, дорбунла, къабыргъаларында бурунгу урум джазыулары бла. Былайыны, былайда болгъан затлары юсюнден болмагъан тюрлю хапар джокъду.

Мен аны кёргенимде, Вальтер Скоттну «Талисман» («Дууа») деген романын тюшюрдюм эсеме. Тюзюн айтсам, Иорданияда, Сирияда айланнган заманымда хаман да тюше эди эсеме бу роман. Малюляда уа Скотт суратлагъан Теодорик джашагъан къаяла, дорбунла кёрюндюле кёзюме. Эшта, былайларын кёрюб, алай джазгъан болур ол кесини романын.

Юйчукле бары да кёк боялыбдыла, ол аланы эм бек сыйген бояуларыды.

1 400 метр мийикликдеди тенгизни тенглигинден, эки метрге дери кърар джаугъаны болады кыш, экскурсоводну айтханына кёре. Битим да игиди былайда. Биз баргъаныкъда да, тёбен джанындагъы сабанла, терек бачхала джаб-джашил эдиле.

Къадыргъа четенлени джюклеб, аны юсюне да тишируну кенделен олтуртуб баргъанын кёрсенг бу сейир пейзажны фонунда, неда мийик къая джитиге джыгылыб тургъан къалачыкъны, художниклени бери бош келмегенлерине ийнанаса.

Биз кёб турмадыкъ былайда. Адамларында башхалыкъ барды деб танымадыкъ: кийимлери тюрсюнлери да бирчаракъ эди, была бир кесек байыракъмы джашайдыла бирсиледен, деб келеди кёлюбюзге ансы. Талай сагъатны тамашагъа къараб, Сирияны башха сейирлик джерлерин кёрюрге кетдик.

«ТЮЗЛЕНИ КЕЛИНЧИГИ»

Алай неда Зиновияны столицасы дейдиле былайгъа. Малюлядан кеч келдик. Тёгерекде не болгъанын кёрмей эдик къарангыдан. Автобусдан тюшгеникте уа, сууукъ джел къумну суууруб, бетибизге ууакъ чыгъанакъчыкълача тие эди.

Бурунлада ишленген эски мекамда къалдыкъ кече — Зиновияны къаласында-музейде. Зиновияны юсюнден Дамаскда эшитген эдик биринчи хапарланы.

Ол Пальмираны патчахы болгъанды. Акъылы бла, джигитлиги бла эркишиледен баш болгъанды. Керти да ариу тишируу болгъаны биз кече къалгъан юнню къабыргъасындагъы портретден да танылыб тура эди.

Эри ёлгенинде, Зиновия, патчахлыкъны кеси къолуна алыб, аскерге башчылыкъ этиб, римлилени Востокдан къыстагъанды, Мисир бла бютеу гитче Азияны бойсундургъанды. Пальмирада кёб заманны этгенди патчахлыкъ, аны байлыгъына, ариулугъуна къууат бериб, ке-

сини атын айтдырыб джашагъанды, алай а къазауатланы биринде джесирге тюшгенди. Пальмира онглу-лугъун тас этгенди.

Танг атыб, эшикке чыкъдыкъ. Кюн тийген эди. Тёгерекке къараб, кёз кёрген затны къалай ангыларгъа билмей сюелеме. Биз кече къалгъан юйню тегереги саргъылдым къум тюздю. Огъары джанында таула, сыртлада, джитиледе — төртгюл къалачыкъла. Тёбен джаныбызда, джашил шемшерлени арасында — джангы Пальмира. Тауда бла аны ортасында къум тёбелени арасында, оюлгъан межамла, колоннала... учу-къыйыры болмагъанчады бу оюлгъан шахарны. Олду бурунлада Зиновияны столицасы болгъан тамаша шахар. Қыйынды аны юсюнден адам кёзюне кёргюзюрча айта билмеклик, анга уллу чемерлик керекди, алай а джукъ айтмай къояр ючюн, андан да уллу тёзюм керекди.

Ауузланыб бошагъандан сора, эски шахарны «орамларына» айландыкъ. Экскурсоводну хапары бла бизни оюмубуз бу оюлгъан шахарны дунягъа айтылгъан заманда къаллай болгъанын кёзге кёргюзюрге болушады. Дамаскдан 225 километрде, Хомсдан да 155 километрдеди бу оюлгъан шахар болгъан къум тюз.

Бу оюлгъанла Орта Востокда эм багъалы история эскертмеге саналадыла. Айлана барсанг, Пальмирада биринчи джашагъанланы кёргюзесе кёзюнге — аморитлени, андан сора арамей, рим эпохалагъа кечесе. Алай бла Пальмираны айныгъан, джашнагъан кёзююне, Зиновия патчахлыкъ этген заманнга келесе.

Қайсы заманда да формасыз къая ташланы ташыб, аланы джонуб, жарашдырыб, исси тюзлени арасында тамаша межамланы, башлары джабылгъан колонналы орамланы ишлеген къулланы кёргюзесе кёзюнге. Историида атлары къалгъан патчахладыла, аскер тамада-

ладыла. Аланы аты бла айтыладыла бу джерле. Мен а ташдан гюлле этген, кырыкыла, бассейнле этген, тоннала бла ауур затланы келтюрюб, хунагъа тизген, чемерликлери бла бюгюнлюкде да адамланы сейирсиндирген атсыз кюлланы кергюземе кезюме. Ненча адам елген болур былайда ауур ишден, суусабдан, залим бийлеге мелхум, тамаша джашау кыуар ючюн...

Бизни эраны ал юч белюмюнде бек айныгъанды. Уллу сатыу этген, бариш тюшюрген кырал болгъанды. Джерле арасы тенгизни джагъасындан узакъ Азиягъа Пальмираны юсю бла сатыу этген караванла баргъандыла. Ала дунияны хапарын, джангылыгъын да джюрютгендиле. Пальмираны хапарын да узакъгъа элтгендиле.

Алай а хатерсиз джашау бла заман Пальмираны ойгъандыла, бюгюнлюкде анга кыарасанг, башхасы болмай тулпарла басдырылгъан кыабыргъа ушайды. Сюеледиле энтда емюрлени керген юй кыабыргъала, оюлгъан кыалала, статуяла, кыйла джайылгъанча, арыбери кыатыш-кыура быргъалгъан ташла. Сызгырады, кымну ийире, исси джел, узакъ джерледен келген кыонакылагъа мыдах кюню айтханча...

Шахар. Бир-бирини юсю бла етген кеб орам джамагъат джыйылыучу, кыанга ташла тежелген майданлагъа, театркъа, уллу юйлеге, триумфал аркагъа, дагъыда башха джерлеге элтедиле. Ма Бель кыала. Ол биринчи емюрге ишленгенди, аны узунлугъу кенглиги да 200-шер метрди, ортасында — алтарь. Арбазда мийик багъанала бардыла, аланы башларында адам статуяла болгъандыла. Арлакъда Бааль-Шамин кыала экинчи емюрге ишленгенди, кеси да кекню аллахына, байлыкъ, рахатлыкъ берген аллахха аталыб ишленгенди. Тегереги мийик таш хуна, юч джерде да уллу юйле,

саулай арбазгъа тёртгюл къанга ташла тёшелгендиле. Ташдан этилген суу къырыкъла, кьошун быргъыла бардыла. Къачан эсе да, былайда джашау болгъан заманда, терекле, гюлле, фонтан суула болгъандыла...

Театрны къумну тюрбунден къазыб ачхандыла. Ачыкъ театр, гитчерекди ансы, биз Амманда кёргенчады хар неси да, бююнлюкде да боллукъду хайырландырыргъа; адамны артыкъ да бек сейирсиндиргени сценасыны таб ишленнгениди, кебге. къуюлуб ишленнгенча, ариу мермер сцена. Шахарны орамларында суу быргъыла болгъандыла, джюз метр чакълы бири сауду деб къояргъа боллукъду. Колонналы орамларына кирсенг, тохтаб хар нени бурунгу болумун кёзюнге кёргюзюрге кюрешесе. Ма, бирча тегерек джонулгъан колоннала, аланы башлары тёртгюл ишленнгениди, уллу джассы терек чапракъ суратлары бла. Огъары джанларында таш тапхачыкъла бардыла, аланы хар биринде адам статуя болгъанды. Бир-бир мермер статуяла сакъланнгандыла...

Алай сейирди Пальмира, оюлгъан, бурунгу Пальмира.

Шахарны огъары джанындадыла бурунгу къабырла. Былай къарасанг, чекни джауладан сакъларгъа джораланнган тёртгюл къалачыкъла ишленнгендиле деб келликди кёлюнге. Алай а къабырладыла. Юч тюрлюдюле ала. Бир къаууму — ичинде джашаргъа керекли хар заты болгъан юйле, башхалары — къалалача, тюрлеринде къабыры бла. Аланы бирини мийиклиги 36 метрди, 300 адам асыралгъанды (къабыргъалада таш уяла этиб, алагъа салгъандыла). Керек болса, аны ичинде джаудан сакъланыргъа да болгъанды. Ючюнчю къаууму уа джер тюрбунде кёб адам асыралгъан кент уруладыла.

Онг джанында, барындан да мийикде, уллу къала

барды, аскер кыала. Бурунча сакъланнганды аны тыш кыарамы...

Кыйынды шахарны кыаллай зарауатлыкъ чекгенни билген, алай а, аны ойгъан кызауатла бла джер тебреннген болгъанды, дейдиле.

Былайыны культураны, архитектурасы грекленни, римлиени, византиячыланы, араблыланы культура, архитектура байлыкъларындан кыуралгъанды.

Пальмираны юсю бла Тиглат Палассар, Юстиниан, дагыда башха уллу аскер башчыла, патчахла ётгендиле...

Алеппо табада джер тюбюнде, кыая дорбунда — джюз метр теренликке киргенинде да аягыни кёрмедик — гара суу барды. Кём-кёкдю, теренде салкынында болса да, джылыды. Анда джууунуб, Алеппогъа кетдик.

АЛЕППОДА

Уллулугъу бла, магыанасы бла кыралны экинчи шахарыды бу, 450 минг адам джашайды. Ариу шахарды. Сейир джерлери кёбдю, алай а эм уллу сейири шахарны тюз арасындагы кыалады.

Бизни эрагъа дери III ёмюрге Аммуриистни ара шахары болгъанды. Бизни эрагъа дери ёмюрге, грекленни заманында, Слукс Никатор шахарны проектин салгъанды. Ол заманлада шахарны аты Пируа болгъанды.

Римлиени заманында шахарны тегерегине хуна ишленнгенди, алай а ол да оюлгъанды. Арабла кыраллыкъ ётген кёзюуде уа шахар джангыдан ёсюб башлагъанды. Шахарны тюз ортасындагы кыала бегигенди, ёсгенди.

Шахардан анга кёпюр бла киредиле. Тёгерегинде терен индек къазылыб, ичине суу ийилгенди. Аны теренлиги 22, кенглиги 30 метрди.

Аны ичинде талай сагъатны айландыкъ. Бурунгу сауут кюнню, бурунгу техниканы заманында алай деменгили бегиген къаланы ичине кирмеклик адамны къолундан келмезлик затды.. Қъаланы ичи да шахарча болгъанды: орамлары, тюкенлери (320), хамамлары, адам джашагъан юйлери, межгитлери дагъыда башха затлары. Джерни туюб бла баргъан джолла, ёлюмге сюд этилгенлени атычу терен урула, д. б. затла. Ташатын джолланы бир къаууму энтда табылмагъанды. Қъаланы эм сейири, искусство джаны бла тамашалыгъы патчахны Кенгеш ююдю. Аны ичи (башы, къабыргъалары) инкрустациясы бла, багъалы тютюн орунну, не да тишируу кюбюрчекчикни тышыча, алай сейирлик ювелир оюула бла джасалыбды. Араб чемерле этгендиле. Бусагъатда реставрация эте тургъанла да араб усталадыла...

Шахарны юсюнден кёб айтыргъа боллукъ эди, алай а, багъалы окъуучула, сизни тёзюмюгюз бла хайырланыб, эсигизни мындан кёб бёлюрге тартынама. Ол себбден хапарымы араб джаш тёлю бла тубешиулерибиз бла, къралда бола тургъан джангы атламла бла бошаргъа сюеме.

«БИЗ СОЦИАЛИЗМ КЪУРАЙБЫЗ»

Алай айтады Фарух Саид. Комиссарды ол. Баас партияны члениди. «Комиссар» деб секретарны орнуна айтханча ангыладым. Қъралда бусагъатда къаллай ишле бола тургъанларыны юсюнден эди хапары.

Бюгюнлюкде экономиканы ёсдюрюрча, эл мюлкню, промышленностну аякъ юсюне салырча кёб зат этилгенди. Правительство реформала чыгъаргъанды. Школланы дагъыда башха затланы къралны кьолуна алгъанды (национализация). Къралда колхозлагъа, совхозлагъа ушаш бирикген мюлкле къруралыб башлагъандыла.

Энчилик адет бла эл мюлкде техниканы хайырландырыргъа, башха уллу ишлени баджарыргъа кьолдап келмейди. Бирикген мюлклени кърурамай, джерчиликни аякъ юсюне салыргъа боллукъ тюлдю. Ма аны ючюн кърурайбыз бирикген мюлкле, деди Фарух. Москвада окъугъанды ол, бизни совхозлада, колхозлада болгъанды.

— Сиздеча кюч бизде алкъын къайда. Алай а кърал коллектив мюклеге кредит береди, тракторла, башха эл мюлк машинала алыр ючюн, агрономла тутар ючюн. Алай болгъанлыкъгъа юлгюлю мюлкле этерча болмайды алкъын: техникабыз, агрономларыбыз джетишмейдиле, — деди.

— Не болса да, аллай мюлкле ишлеген адамлагъа, къралгъа да келтиредиле хайыр: ала чыгъарылгъан продукцияны къралгъа белгили багъа бла сатадыла. Кърал продукцияны мюлкню кесинде сатыб алады. Алай бла урунганла улоу къайгъы этиб, джолоучу болуб, арыб, тозураб айланмайдыла.

Тынч тюлдю бизге, алай а социалист къралладан алабыз юлгю, — деди ол...

Мында бютеу социалист къраллада басмаланган чыгъармала эркин сатыладыла.

Совет джазычуланы китаблары да сатыладыла. Араб тилге кёчюрюлген романла, назмула. Максим Горькийни, В. Маяковскийни, М. Шолоховну, К. Симо-

новну, дагъыда башхаланы бек багъалатадыла. Бек суюгенлери уа М. Горькийди.

Октябрны 22-де Сирияны джаш тѣлюсюню революцион союзуну келечилери бла тубешдик Спорт дворецде.

Келгеникде, арбазда столла, шиндикле тизилиб тура эдиле. Столда — сигаретле, сернек тобла. Олтурдукъ. Къызла, сигарет бериб, сернек тартыб къабындырдыла. Ол сый бериуню белгисиди. Биргебизге олтуруб, орунлагъа сыйынмагъанла да тегерегибизни алыб, джылы шохлукъ ушакъ барды арабызда.

Ол союзгъа кирген джаш адамла бла комсомолчула Уллу Октябрь революцияны 50-джыллыгъын белгилеген заманда. Зимний дворецни макетин ишлеб, орамда аны тегерегине джыйылыб, уллу митинг этгендиле. Предприятиеледе, джамагъат джыйылгъан джерде халкъгъа Совет къралдан, Уллу октябрны хорламыны дуния ёсюмге къаллай хайыры болгъаныны эмда совет халкъ бла шохлукъ бегитиуню хайырыны юсюнден айтхандыла.

— Биз джюрюшюбюзню сизни юлгююз бла къурайбыз, сизни сокъмагъыгъыз бла барабыз, ол себебден совет джаш тѣлю бла не къадар шох болургъа, не къадар къысха байламлы болургъа талпыйбыз. Бизни ол инюзюрюбюзню унутмайын айтыгъыз, ызыгъызгъа къайытсагъыз. Быйыл комсомолну юбилейи болады, аны бла Совет Союзу джаш тѣлюсюн исси алгъышлайбыз, анга жангы хорламла, джетишимле излейбиз,— деди-ле ала.

Ушакъны кѣзююнде татлы затла бла кофе бирдиле биягъы къызла...

Ливаннга да барыб, андан Дамаскга къайтханыкъда, октябрны 27-де, анда да болду джаш тѣлю бла талай шохлукъ тубешиу.

Анда джашла, кызла орус тилни билирге тырмаш-ханларыны, Москвагъа окъургъа барыргъа излегенлерини юсюнден айтдыла.

ТАЛАЙ КЮННЮ БЕЙРУТДА

Ливан башына эркинлик табханлы 25 джыл толады тамбла. Бу къралны историясы бурунладан бери да сейирди. Къолдан къолгъа кѣб кѣчгенди, кѣб тюрлю бийликни, залимликни да сынагъанды.

Бек эртделеден Ливанны таулары бла тенгиз джыгъасында финикиялы миллетле джашагъандыла: сатыу-алыу этген шахарлары болгъанды, къул джекгендиле. Бизни эрагъа дери 8 — 7 ъмюрледе Ассирия, 7 ъмюрню аягъында Вавилония, 6 ъмюрде Персия, 4 ъмюрде Александр Македонский джыкъгъандыла Ливанны.

Бизни эрагъа дери биринчи ъмюрню аллында уа эрмен патчах Тигран II кючлегенди Ливанны.

Кѣб. ъмюрню ичинде Ливанны баш эркинлиги болмагъанды, экономикасын, мюлкюн, джамагъат кѣура-лышын кеси оноуу бла джарашдырыргъа, ъсдюрюрге хыйсаб чыкъмагъанды. Алай болса да 1861 джыл, Турция бла Францияны дыгаласларына да кѣрамай, Ливанга автономия бериуню юсюнден халкъла арасы келишиу этилгенди. Анга Россия, Англия, Франция, Пруссия, Австрия, Турция кѣшулгъандыла.

Ол зат тюркюлени бийликлерин бир кесек сындырса да, джут запад къраллагъа къол сугъаргъа табыкъ бергенди, алай болгъанды Ливанны запад къралланы колониясына бурулуб башлагъаны. XIX — XX ъмюрлени арасында баш болуб француз капиталгъа бой салгъан джарым колония болуб бошайды.

1905 — 1907 джыллада орус революцияны юлгюсю бла Востокну къралларында миллет азатланыуну кюзгъалыуу башланнганды. Ливанда да прогрессив кючле баш келтюредице, баш эркинлик ючюн кюрешедице.

Совет халкъны башчылыгъы бла фашизмге къраршчы кюреш Ливанны ёсюмюне, баш эркинлик ючюн кюрешине уллу себеб болгъанды. 1943 джыл ноябрны 21-де Ливан баш эркинлик алгъанды.

Совет Союз бла Ливанны арасында дипломатия иш джюрютюу 1944 джылдан башланнганды.

Советлени къралы кесини къруралгъан кюнюнден башлаб да, башха къралла бла рахатлыкъда иш джюрютюрге тырмашханлай тургъанды. Бизни къралны кърарнаш болушлугъу политика-экономика ёсюм табаргъа, кесини къраллыгъын бегитирге башха халкълагъа кюч, билек болады. Ол болушлукъну джууукъ Востокну къраллары Ливан да табадыла. Аны ючюндю бизни къралларыбызны арасында иш джюрютюуню кенгере, ёсе, джангы формала таба баргъаны.

Мындан алда мен Иорданияда, Сирияда, Ливанда болуб къайтдым. Ол себебден Ливанны ара шахары Бейрутдан кысха хапар айтсам дурус болур аны 25-джыллыгъын белгилеген кюнюбюзде.

Ливанны джерине Иордания бла Сириядан сора кирген эдик биз, турист маршрут бла бара. Иссилик ол къралладача тюл эди мында, тенгиз джагъасы таулу джер болгъаны ючюн тюл эсе. Алепподан тенгизни джагъасы бла бараса Бейрутха. Бизни автобусубуз ариу асфальт джолла бла, айланч джолла бла барады. Тау десем да, алада, бизни тауладача, къалын чегет, уллу агъач джокъду. Ташы болгъаны ючюн болур, ингичге наз маталлы терекле ёседиле.

Джолда уллу элге тюбемедик. Октябрны аягъы бол-

са да, суу болгъан джерледе джашил битимле кёре эдик (Аллай берекетни бек аз кёресе кюн къууургъан къумлу араб тюзледе).

Мындан бара джолну огъары джанында, тюз тауну башында, къаягъа битиб тургъанча, уллу таш къаланы кёрдюк. Бурунладан хапар айтхан эски романлада окъугъан болмаса, аллай джитиледе орналгъан къадама кёрмеген эдим. Кюрешлеге, ёмюрле узуну баргъан къазауатлагъа шагъатлыкъ этген белгиледиле араб къраллада мунуча тюбеген башха къалала да. Тауну тюбю бла да ётдюк (тешик бла). Бейрутха кеч келдик. Аны бир джанын акъ джалкъалы тенгиз толкъунла джалайдыла. Огъары джанында таулагъа уа шахар орналыбды, ол себебден кече лампа джарыкъла бла кёкде джудузланы арасында чек болмагъанча кёрюнеди.

...Биз тохтагъан кёнакъ юй тенгиз джагъадан узакъ тюл эди, — экинчи кюн билдик аны — тенгизни джагъасын сатыб алгъандыла да адамла, хакъ тёлемеи джууунургъа мадар табарыкъ тюлсе. Ол джерлени иелери кёнакъ юйле, бассейнле, ауузланыучу юйле ишлеб, тургъан джерлерин ачха тюшюрюрге хайырландырадыла.

Тенгизни джагъасы бла кенг джол ётеди, аны огъары джанында уа бири биринден ариу юйле тизилгендиле. Алада джашагъанла иги гыл тюшюрюб джашагъанладыла.

Орамлары бизни шахарладача кенг тюлдю. Легковой машина бек кёбдю: тюрлю-тюрлю къралладан кёз ача келген, не да шахарны кесинде джашагъан байланы машиналары. Машинала кёбдюле, адамны унукъдургъан джунчутхан да этедиле ала. Халкъны байлыгъындан тюлдю ол: джарлы кёб болуб тургъанлай, байланы

эсириклигинденди. Биздеча, адамланы джюрютген пассажир транспорт джокъду.

Адамланы кийимлери Европадачады.

Орамлада кёзге илинген бир зат — полицейлени беллеринде герохлары къатыш къоллагъа салыучу бугъоулары барды.

Шахарны ортасында адам кёбдю, хар бири ачханы ызындан сюрюб, кими кюнюм кечинну ючюн, кими байлыкъ излеб. Тюкен да кёбдю, алай а затны тюз багъасын билмеклик кыйынды, хар ким сатыу этерге усталыгына кёре алады затны.

Шахарда эрмен кёбдю. Бир джолда аладан бирни таксисине миндик талай джаш, бек тыхсыб хапар айтды кесини джашауундан. Машинаны кредитге сатыб алгъанды, адамла джюрютюрге эркинлик сатыб алыргъа керек болады, налог тёлейди д. б. затла. Машина иеси болса да атым, мен байлыкъдан сатыб алмагъанма аны, юйдегими асыраргъа табхан мадарымды ол. Сабийлерими окъутургъа кюрешеме, ашатыргъа, ичирирге, кийдирирге керек болама. Кюн сайын джюрегим къоркъгъанлай турады бири ауруйду деб: дохдур болгъанымы сыдырыб алыб къоярыкъды, алай багъа аладыла. Не меннге, не машинагъа джукъ болса уа — джабылды эшигибиз. Меничала кёбдюле бизде, деди.

Ливан башына эркинлик табханды, алай а алкъын аны халкъы тенглик тамбагъанды, джарлылыкъ бла байлыкъ хоншудула. Хар къалайда да танылады ол.

Бейрут турист шахарланы бирине саналады. Бейруту огъары джанында таулада дорбунла бардыла. Алагъа туристле тохтаусуз келгенлей турадыла, хар адам — ачха. Ол кёзден къаралады турист ишге. Аны ючюн болур, къаялы тикледе асфальт, канат джолла ишлейдиле.

Тенгизни тик джагъасыны башында уллу казино (ачха ойначу юй) кёрдюк. Аны ичи кёзбаучады. Анга джюрюучюлени джашаулары да кёзбауду. Кюн ууатхан-ла, эсирикле джоядыла мында сансыз-санаусуз ачхан-ны...

Юч кюнню айландыкъ шахарны ичинде. Кёб затны кёрдюк, джюрегибизге джагъылгъан, разы этген тюз халкъны бизге разылыкъ бла, къууаныб тюбегени, бизни Ата джуртубузгъа уллу сый бергенлери, шохлукъну багъалатханлары болду.

Эки къралны арасында шохлукъну мындан ары да бегиригине, ливан халкъгъа бара баргъан заманда керти насыблы джашау тууарына ышанабыз. Джашауу къолан, тюрсюню айбат Бейрутдан Сириягъа атландыкъ.

Талай континентни бир-бирине байламлы этген, колониялы болумдан чыгъыб, миллетни баш эркинлиги, аны ёсюмю ючюн кюрешген къралладыла Иордания, Ливан, Сирия да.

Биз юч къралда да 16 кюнню турдукъ. Ол бек аз заманды, алай а кёб джерде болдукъ, кёб зат кёрдюк. Бизни таймаздан джюрегибизни къууандырыб тургъан совет адамлагъа сый бергенлери, Ата джуртубузну багъалатханлары болду...

Мен хапарымы Москвада музейледен башлагъан эдим. Анда бизни къралны ичинде къулчулукъну темир бугъоулары ууалгъаныны юсюнден, СССР-ни дуняда эм онглу кърал болгъанындан айтхан эдим.

Дуняда кёб заманладан бери залимликни аякъ тюбюнде, баш кёлтюралмай сюркелиб келген къралла ёрге туруб, зорчуланы бугъоуун ууатыб, кери быргъайдыла. Ала ол кюрешде социалист къралланы, Совет Союзну болушлугъуна таянадыла.

Турист джолла бла араб къраллагъа барыб, аланы ашхы муратлары бизни юлгюбюз бла байламлы болгъанын кёрдюм. Аланы СССР-ге къаллай кёзден къарагъанларын сынадым.

Бизни ёмюр социализмни ёмюрюдю, ёсюмню джоллары къралланы амалсыз социализмге элтирикдиле. Ол хорламны джюрюшю Уллу Октябрны хорламы бла башланнганды. В. И. Ленин къурагъан, ол башчылыкъ этген партия болдургъанды бу хорламны.

Аны ючюндю араб къраллада алчы адамланы КПСС-ге сый бергенлери, В. И. Ленинни атын хурмет бериб айтханлары.

Октябрны 28-де биз Дамаскдан Москвагъа учдукъ. Биз кете туруб, Сирияда 28 градус иссилик бар эди, Москвада уа сууукъ эди. Сууукъ болса да, адам улуну джюрегин джылытхан джуртубузгъа тансыкълаб къайтдыкъ...

Андан бери бир айдан артыкъ болады, алай а Фарух Саидни: «Биз социализмни къурайбыз» дегени эсимден кетмейди.

Джолугъуз тюз, джетишимли болсун, араб шохла!

1968 дж.

БАШЛАРЫ

Халкъны суймеклиги	3
Сабийлеге ата къайгъырыу	4
Ильични юлгюсю бла	8
Ильичге болушхандыла	12
Дагъыстанлыланы саугъасы	14
Бютеусоюз староста	16
Фахмулу Совет джазыучуну архивинде	19
Н.Островскийни музейинде	24
Пушкин атлы музейде	30
Батырлыкъны джеринде	32
Джигитликни эскертмелери	33
Музейни залларында	36
Маргарита Михайловна Тучкова	42
Махтау излей келиб бедиш табхан	45
Ата-бабала сермешген тюзледе	46
«Биз сени дертинги алырбыз, Зоя!»	47
Зояны дертин алгъандыла	52

Совет Союзуна адамы болгъан сыйды

ЮЧ КЮННЮ ИОРДАНИЯДА

Москвадан Амманнга	59
Шахар бла танышабыз	62
Эски театр	65

Музейде	66
Университетде	68
Джылы тюбешиуле	70
Палатка шахарда	73

СИРИЯДА

Энтда тюбешиуле	74
Кийимлери, тюрсюнлери, тиллери	76
Къыз бериу, дин	77
Шохлукъ салам	79
Алагъа да джетгенди джарсыу	80
Сирияда	81
Дамаск	82
Къаяла къойнунда тамаша эл.	86
«Тюзлени келинчиги»	88
Алеппода	92
«Биз социализм къурайбыз»	93
Талай кюнню Бейрутда	96

Лайпанов
Рашид Сейит-Батдалович

В ПУТИ

Путевые очерки
На карачаевском языке

Редактор А. И. Кубанов
Художник Б. М. Узденов
Худ. редактор М. П. Бертник
Тех. редактор Г. М. Хомякова
Корректор К. А. Салпагарова

Сдано в набор 30-XII-1971 г.
Подп. к печати 9-VIII-1972 г.
Формат 70x108¹/₃₂. Физ. п. л. 3,25.
Усл. п. л. 4,5. Уч.-изд. л. 3,9. Заказ № 6224.
ВУ 92672. Тираж 700 экз. Цена 12 коп.

Карачаево-Черкесское отделение
Ставропольского
книжного издательства, Черкесск,
пл. Кирова, Дом печати.
Карачаево-Черкесская
областная типография,
Черкесск, Первомайская, 47.